

Sambūrių atmosfera: „Šatrijos“ ir „Trečio fronto“ bendrijos kultūrinės psichologijos aspektu

Anotacija: Interpretuojant daugelį prieštarų XX a. lietuvių kultūros istorijos epizodų, vis dažniau formuluojamas poreikis ne vien aiškintis politinius procesus, idėjinius kontekstus, bet ir suprasti to meto asmenybių ir bendrijų kultūrinę psichologiją. Taip siekiama eiti integralesnį istorinių asmens situacijų ir motyvacijų supratimo keliu. Šiame straipsnyje keliamas uždavinys rekonstruoti ir palyginti dviejų literatūrinių sambūrių – neokatalikiškos „Šatrijos“ draugijos ir kairiojo „Trečio fronto“ – psichokultūrinės atmosferas 3 ir 4 XX a. dešimtmečių sandūroje. Atmosferos sąvoka, sekant kultūrinės psichologijos nuostatomis, vartojama intencinio pasaulio, jungiančio objektyvią istorinę aplinką, simbolines reikšmes ir subjektyvias intencijas, prasme. Remiantis Jerome'o Brunerio, Richardo Schwederio, Michaelo Cole'o, Vytauto Kavolio darbais, straipsnyje išryškunami keli kultūrinei psichologijai būdingi analizės aspektai – santykis su autoritetais, institucine aplinka, kolektyvinio bendravimo erdvės ir praktikos, privačių žmoniškųjų ryšių specifika. Pagal juos analizuojama gausi šių sambūrių dalyvių bei artimų jiems asmenų atsiminimų medžiaga. Tyrimas leidžia aiškiau identifikuoti tarp anuometinio jaunimo susikūrusias liberalią saloniinę ir revoliucinę bohemišką terpes, abiem atvejais opoziciskas kanoninėms struktūroms, ir suvokti, kad abiejų dalyviai 4-o dešimtmečio pradžioje susidūrė su jų represavimo mechanizmais. Tačiau kaip tik tokiose krizinėse situacijose išskyla lemiamas asmens vidinio pasaulio ir savosios kultūros vertybių (ne vien kanoninių) ryšys ir išryškėja skirtingų psichokultūrinių elgsenų bruožai.

Raktažodžiai: kultūrinė psichologija, asmenybė, intencinis pasaulis, literatūrinis sambūris, „Šatrija“, „Trečias frontas“, salonas, bohema, represavimas, modernizacija.

Kultūrinės psichologijos prieiga

Lietuvių humanistika paveldėjo gana stiprius tarpdalykinės tyrimų krypties – kultūrinės psichologijos – pagrindus. Visų pirma juos suteikia Vytauto Kavolio

darbai, ypač straipsnių rinktinė *Kultūrinė psichologija* (1995), kurią daugiausia sudaro XX a. 7–8 dešimtmečių sandūros tekstai, kiek galima spręsti, buvę išties novatoriški tuometinės JAV sociologijos ir antropologijos kontekste, parašyti dar gerokai iki šios krypties akademinio įsitvirtinimo ir išpopuliarėjimo apie 1990 m.¹ Savu intelektualiniu keliu, spręsdama pedagogikos klausimus, prie kultūrinės psichologijos nuostatų Lietuvoje priartėjo Meilė Lukšienė. Nuo 1988 m. skelbtuose teoriniuose tekstuose apie Lietuvos švietimo reformą Lukšienė, be kita, ko jungė humanistinės psichologijos (Abrahamas Maslow, Erichas Frommas, Carlas Rogersas) ir klasikinės antropologijos (Bronisławas Malinowskis, Alfredas Louisas Kroeberis) pažiūras, siekdama pagrįsti asmens ir kultūros raidos sinergijos principą, psichokultūrinio vaiko vystymosi sampratą, o tokių svarstymų kryptį pati apibūdino kaip psichologinę kultūros antropologiją². Tarp Lukšienės cituojamų autorių atrandame lygiai tuo pat metu kultūrinę psichologiją JAV pedagogikai ėmusį taikyti Jerome'ą Brunerį³, o jos akcentuota dinamiška individo vidinės erdvės ir kultūros sistemų sąveika („žmogus-kultūroje, kultūra-žmoguje“) labai primena kito JAV kultūrinės psichologijos lyderio Richardo Shwederio paskelbtą formuluotę: „Kultūros psichologijos idėja – tai idėja, kad individualybė ir tradicija, *psychē* ir kultūra formuoja viena kitą.“⁴

Nepaisant šių reikšmingų impulsų, Lietuvoje kultūrinės psichologijos kryptis ir metodologiniai principai iki šiol nesusikristalizavo, nors tam tikri jos aspektai plėtojami, ir gana aktyviai. Aukštosiose studijose apie ją daugiausia kalbama etnologijos ir folkloristikos srityje, kur ji taikoma etnopsichologijos pavidalu – tiriamos tam tikrai etninei kultūrai būdingos psichologijos kategorijos, elgsenos ir jų santykis su modernia Vakarų psichologija⁵. Bene intensyviausiai

1 Richard E. Nisbett, „The Ghosts of Cultural Psychology“, in: *Cultural and Social Behaviour*, ed. by R. Sorrentino, D. Cohen, J. Olson, M. Zanna, Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, 2005, p. 253.

2 Meilė Lukšienė, *Jungtys*, Vilnius: Alma littera, 2000, p. 33.

3 *Ibid.*, p. 373.

4 Richard A. Shweder, *Thinking Through Cultures: Expeditions in Cultural Psychology*, Cambridge Mass., London: Harvard University Press, 1991, p. 2.

5 Remigijus Bliumas, *Etninės psichologijos įvadas: Mokomoji priemonė*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1998; etnopsichologijos (pvz., etninės kognicijos tyrimų) prieiga aktualiai plėtojama nuo 2011 m. vykstančiuose „Prigimtinės kultūros seminaruose“; kultūrinės psichologijos kursai šiuo metu dėstomi bendroje VU, LLTI, LMTA etnologijos doktorantūroje (Audrius Beinorius) ir VDU etnologijos ir folkloristikos magistrantūroje (Dalia Senvaitytė).

vyksta kultūrinių traumų, ypač susijusių su totalitarine mūsų visuomenės praeimi, tarpdalykiniai tyrimai, Vakaruose susiformavę iš klinikinės psichologijos, antropologijos, sociologijos ir istorijos sąveikos⁶. Naujausiuose literatūrologės Ramunės Bleizgienės tyrimuose atgyja teorinis domėjimasis emocijų istorija⁷. Apie šią kryptį 1995-aisiais rašė ir kultūrologas Artūras Tereškinas – kaip apie Kavolio *Kultūrinės psichologijos* inspiruojamą galimybę⁸.

Nors kultūros psichologijos tyrimų išsiskleidimas siejamas su XX a. pabaigos JAV kontekstu, tai nėra postmoderni naujovė, gimusi iš vadinamojo „kultūrinio posūčio“ (*cultural turn*), lėmusio iki tol atskirų humanitarinių ir socialinių disciplinų tarpdalykinį suartėjimą. Abipusės sąveikos tarp individualios sąmonės raidos ir kultūrinės terpės idėja kildinama dar iš Giambattistos Vico ir Johanno Gottfriedo Herderio, XVIII a. Apšvietos racionalizmo kritikų, ir XIX–XX a. moderniosios psichologijos ir antropologijos pradininko Wilhelmo Wundto darbų (beje, pastarojo paskaitų Leipcige klausėsi dar Jonas Biliūnas). Šias europietiškojo humanizmo persmelktas asmenybės ir kultūros tyrimų nuostatas amžiu sandūroje iš Vokietijos į JAV perkėlė Franzas Boasas, antropologinių lauko tyrimų pradininkas, stipriai paveiktas ir vokiškosios fenomenologijos. Jo mokinys, antropologinės lingvistikos kūrėjas Edwardas Sapiras (tarpukariu – Vilniaus YIVO instituto tarybos narys) jau nuo 1926-ųjų Čikagos ir Jeilio universitetuose skaitė kultūrinės psichologijos kursą ir inicijavo „kultūros ir asmenybės“ sąjūdį (*culture and personality movement*), kuris ėmėsi tirti kultūros, suprantamos kaip simbolinė gyvenimo orientyrų sistema (*pattern*), individualios psichologijos, asmens socializacijos procesų ir tarpasmeninių žmonių ryšių sąsajas (Clyde'as Kluckhohnas, Alfredas Irvingas Hallowellas, Ruth Benedict, Margaret Mead). 3-ame dešimtmetyje sovietinėje Maskvoje veikė žymiojo litvakų kilmės psichologo, pedagogo ir literatūrologo Levo Vygotskio (jo šaknys – Gardine, o pusbrolis Jokūbas Vygodskis 1918–1919 m. buvo Lietuvos Respublikos ministras žydų reikalams) sukurtas „kultūrinės-istorinės psichologijos ratas“, savaip artimas Michailo Bachtino ratui. Deja, netrukus lyderio darbai net keliems dešimtmečiams

6 *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. D. Gailienė, Vilnius: Eugrimas, 2015, p. 13.

7 Ramunė Bleizgienė, „Emocijų istorijos tyrimų kelias: Peterio ir Carol Stearnsų, Barbaros Rosenwein ir Williamo Reddy teoriniai modeliai“, *Colloquia*, Nr. 34, 2015, p. 13–35.

8 Artūras Tereškinas, „Vytautas Kavolis nuostabos ir sąskambių sociologijoje“, in: Vytautas Kavolis, *Kultūrinė psichologija*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 198.

Sovietų Sąjungoje buvo uždrausti; vėl aktualizuoti XX a. pabaigoje JAV, jie daro didžiulę įtaką šiulaikinei kultūrinei psichologijai. Pokario Vakaruose formavosi postfroidinės ego psichologijos (dar plačiau – humanistinės psichologijos) veikiamą psichoistoriją (t. y. diachroninė kultūrinė psichologija), kurios ištakos labiausiai siejamos su Eriko H. Eriksono darbais, pabrėžusiais kultūrinių-istorinių veiksmų svarbą ego raidai; klasikiniu darbu laikoma jo studija *Jaunasis Liuteris* (*Young Man Luther*, 1962), susiejusi jauno žmogaus tapatybės krizės ir protestantiško religinio maišto sampratą, įvardijusi Liuterį kaip krizės asmenybę (Eriksono knyga remiasi ir Kavolis, aiškindamas pastarąją sąvoką *Kultūrinėje psichologijoje*⁹). Tačiau 6-o dešimtmečio pabaigoje sąjūdis nusilpo, veikiamas nepalankaus teorinio konteksto (pragmatiško biheviorizmo ir kognityvizmo psichologijoje, funkcionalizmo sociologijoje, struktūralizmo antropologijoje ir filologijoje). Krypties renesansas palengva ryškėjo tik 8-ame dešimtmetyje prasidėjus kultūriniam posūkiui, kurį JAV antropologijoje inicijavo Cliffordas Geertzas ir Jamesas Cliffordas (o sociologijoje, be kitų autorių, – ir Kavolio darbai). Kultūrinės psichologijos kaip aktualaus termino ir tarpdalykinės programos atgimimą žymėjo psichologo bei pedagogikos teoretiko, „kultūros ir asmenybės“ sąjūdžio augintinio Brunerio Jeruzalėje ir Harvarde skaitytų pasakaitų rinkinys *Prasmės aktai* (*Acts of Meaning*, 1990) ir antropologo Shwederio knyga *Mąstyti kultūromis: Kultūrinės psichologijos ekspedicijos* (*Thinking Through Cultures: Expeditions in Cultural Psychology*, 1991); tuo pat metu JAV imta intensyviai domėtis Vygotskio idėjomis, versti ir publikuoti jo tekstus anglų kalba¹⁰. Šiuo metu kultūrinė psichologija apibūdinama kaip plačiai išsišakojusi, o jos tyrimai atliepia įvairiausias problemas – nuo Antikos laikų psichoistorijos iki šiulaikinio obsesinio bendravimo socialiniuose tinkluose¹¹.

Šiame straipsnio įvade galima tik nužymėti pagrindinę analizės kryptį, bet nėra galimybės nuodugniau aptarti kultūrinės psichologijos prieigų ir santykio su kitomis jai svarbiomis teorinėmis perspektyvomis (kultūros antropologija ir

9 Vytautas Kavolis, *Kultūrinė psichologija*, p. 12.

10 Disciplinos istorija itin sutrumpintai perteikta pagal: *Handbook of Cultural Psychology*, ed. by Shinobu Kitayama, Dov Cohen, New York, London: The Guilford Press, 2007, p. 3–76; *The Handbook of Culture and Psychology*, ed. by David Matsumoto, Oxford, New York: Oxford University Press, 2001, p. 11–34.

11 Richard A. Shweder, Seamus A. Power, „Robust Cultural Pluralism. An Interview with Professor Richard A. Shweder“, *Europe's Journal of Psychology*, 2013, vol. 9 (4), p. 671–686.

sociologija, psichoanalize, fenomenologija). Remsiuosi jos teorine prielaida, kad žmonių vidiniai ir jų sociokultūriniai pasauliai yra neatskiriami, susiję nuolatinės abipusės sąveikos ryšiu. Psichologinė persona ir kontekstas, figūra ir fonas, atlikėjas ir praktika gyvuoja ir kinta kartu, dinamiškai veikia ir įgalina vienas kitą, tad vienas be kito nėra adekvačiai suprantami: „žmogiškos būtybės ir jų sociokultūrinės aplinkos įsiskverbia vienos į kitas taip, kad jas sunku išskaidyti į autonomiškus ir aplinkybių nulemtus elementus. Jų tapatumai yra vienas nuo kito priklausomi: vieno tariamos opozicijos nario neįmanoma apibūdinti, nesiškolinant charakteristikų iš kito.“¹² Psichologinis-egzistencinis „aš“ neištirpdomas sociokultūrinuose kontekstuose (tarkim, jų galios santykiuose), o kita vertus – šie kontekstai nelaikomi antraeiliais individo psichologinės gelmės (pvz., jo elgesį nulemiančių ankstyvos vaikystės kompleksų) atžvilgiu. Be to, aiškiai pabrėžiama, kad psichokultūrinį asmens pasaulį sudaro ne tik šiuolaikinis kontekstas, bet ir paveldėtoji tradicija, kultūrinė atmintis, jos prasmių rezervuarai: „tai ankstesnės žmogiškosios veiklos saugyklos, kurios skatina naują psichologinę aktyvumą.“¹³ Vidinio pasaulio procesai, ego raidos keliai, klystkeliai, normos ir nukrypimai būna kultūriniu požiūriu specifiški, jie varijuoja tarp skirtingų kultūrų ir istorinių laikotarpių ir jiems negalima automatiškai taikyti „universalų“ (tik modernių vakarietišku) modelių, pagal juos nustatinėti normas ir patologijas. Kultūrinė psichologija anaipol neneigia žmogaus sąmonės universalijų ar giliųjų struktūrų, tačiau siekia ne taikyti išankstines jų sampratas, bet jas atidžiai tikrinti, siekdama suprasti asmenis skirtingose sociokultūrinėse ir istorinėse situacijose, jas lygindama¹⁴. Psichologas ir pedagogas Bruneris teigia, kad kultūrinė psichologija kone pagal apibrėžimą domisi „*situatyviu veiksmu (situated action)* – veiksmu, kuris randasi tam tikroje kultūrinėje aplinkoje sąveikaujant jos dalyvių intencijoms“¹⁵. Psichoistorikas Peteris Loewenbergas panašiai tvirtina, kad esminis tyrimo klausimas – ne „kodėl žmogus taip mąstė, jautė

12 Richard A. Shweder, *op.cit.*, p. 74.

13 Hazel Rose Markus, Maryam G. Hamedani, „Sociocultural Psychology. The Dynamic Interdependence among Self Systems and Social Systems“, in: *Handbook of Cultural Psychology*, *loc. cit.*, p. 4.

14 Michael Cole, *Cultural Psychology. A Once and Future Discipline*, Cambridge, Mass., London: The Belknap Press of Harvard University Press, p. 3; Richard A. Shweder, Seamus A. Power, *op. cit.*, p. 675.

15 Jerome Bruner, *Acts of Meaning*, Cambridge, London: Harvard University Press, 1990, p. 19.

ir elgėsi?“; bet „kodėl jis taip mąstė, jautė ir elgėsi *ten ir tuo metu*?“¹⁶ Todėl ego psichologija privalanti būti istoriška ir kontekstuali.

Antropologas Shwederis taip pat akcentuoja nuolatinę sąveiką tarp gyvenimo prasmės ieškančio, niekada iki galo egzistenciškai neužtikrinto subjekto ir jo paveldėtų kultūrinių tradicijų, aktualių socialinių terpių, bendruomenės praktikų. Iš tokių sąveikų gimsta specifinės žmogiškosios veiklos atmosferos ar psichokultūrinės erdvės, kurias šis autorius pavadina „intenciniais pasauliais“ (*intentional worlds*): „jie būna realūs, faktiški ir galingi, tačiau tik tol, kol yra tam tikra bendrija žmonių, kurių įsitikinimai, aistros, emocijos, siekiai ir kitos mentalinės būklės yra projektuojami į šias aplinkas ir kartu yra jų veikiami. [...] Intenciniai pasauliai neegzistuoja atskirai nuo juose gyvenančių žmonių intencinių būsenų (įsitikinimų, aistrų, emocijų), nukreiptų į juos ir kartu jų savaip nukreipiamų.“¹⁷ Anot Shwederio, kultūrinė psichologija kaip tik ir tiria tokius pasaulius, asmens gyvenimą skirtinguose intenciniuose pasauliuose, jų tarpasmeninį susidarymą. Psichologas Michaelas Cole'as juos apibrėžia kaip iš žmonių tarpusavio santykių, kultūrinių praktikų, idėjų, reikšmių, artefaktų, emocijų, institucijų susiformuojančius „alternatyvius pasaulius“ ar „nišas“ tam tikroje visuomenės sistemoje, kuriuose vyksta ego raida¹⁸. Šiuo požiūriu kultūra suvokiama kaip balansas ar dialektinė sąveika tarp „kanoniškų pasaulių“ (bendruomenės pripažintų ir jos nuspėjamų, įtakingų, sustingusių institucinėmis formomis) ir „galimų pasaulių“, kurie yra alternatyvūs kanoniškiems, kyla iš nesutelpančių į kanoniškus pasaulius intencijų, tačiau taip pat linksta instituciškai įsitvirtinti ir pakeisti pirmuosius¹⁹. Asmens raida suvokiama kaip kelionė ar navigacija tokiomis pasauliais, siekiant rasti savo sąmonės būklę ir vertybinius kriterijus atitinkančią vietą; toji navigacija galiausiai yra ne tik išmokstamų socialinių įgūdžių, bet ir vaizduotės aktas, nubrėžiantis asmeninių lūkesčių horizontą²⁰. Kaip svarbūs orientyrai tokiuose pasauliuose asmenį veikia kultūrinės praktikos – bendri

16 Peter Loewenberg, „Psychoanalityczne modele historii: Freud i później“, in: *Psyche i Klio. Historia w oczach psychohistoryków*, opr. T. Pawelec, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002, p. 115.

17 Richard A. Shweder, *op.cit.*, p. 74–75.

18 Michael Cole, *op.cit.*, p. 144, 188.

19 Jerome Bruner, „In response“, in: *Jerome Bruner: Language, Culture, Self*, eds. D. Backhurst, S. G. Shanker, London: SAGE Publications, 2001, p. 207.

20 Ciarán Benson, *The Cultural Psychology of Self. Place, Morality, and Art in Human Worlds*, London, New York: Routledge, 2001, p. 239.

veiksmai, kurių kartotės ar įprastumo tikimasi, susiejantys individų gyvenimą ir kultūros istoriją; taip pat artefaktai – kartu objektai ir žmogiškųjų reikšmių tarpininkai, visuomet turintys dvilypę – ir fizinę, ir simbolinę formą, sudaryti ne tik iš fizinės materijos, bet ir iš reikšmės atomų²¹. „Taigi žmonės aktyviai konstruoja savo pasaulius, kuriuos sudaro arba apibrėžia ryšiai su kitais žmonėmis, idėjos, praktikos, artefaktai ir institucijos, vyraujančios jų socialiniuose kontekstuose (t. y. terpėse, laukuose, situacijose, aplinkose, sferose). Asmenys, kurių mintys, jausmai ir veiksmai dalyvauja šios abipusės sąveikos rate – tai ir individo amžininkai, ir pats individas (ji arba jis), ir daugelis kitų, gyvenusių anksčiau ir palikusių savo pasaulius, pilnus reprezentacijų, artefaktų, sistemų, liudijančių ankstesnes mintis, jausmus ir veiksmus.“²²

Sambūrių tyrimo tikslai

Kultūrinės psichologijos plėtojama intencinio pasaulio kategorija ir bus svarbiausia šio straipsnio problematikai. Jame bus siekiama aptarti ir palyginti specifines sociokultūrinės atmosferas, susidariusias tarp dviejų tarpukario literatūrinių sambūrių – „Šatrijos“ draugijos ir „Trečio fronto“ – dalyvių. Atmosferos sąvoka kaip metafora intenciniam pasauliui ar sociokultūrinei nišai apibūdinti gana dažna kultūros psichologijos tyrimuose – dar Vygotskio, rašiusio apie kalbines ir socialines atmosferas, veikiančias asmens raidą, darbuose²³. Kita vertus, ji leidžia prisiminti ir Walterio Benjamino auros sampratą – tai esąs „ypatingas erdvės ir laiko voratinklis“ (*ein sonderbares Gespinst aus Raum und Zeit*), jungtis tarp artefaktų ir mentalinių būsenų²⁴. Kultūros psichologija tokias atmosferas kaip tik ir laiko ne vien subjektyvia iliuzija, o psichokultūriniu reiškiniu, siekdama holistiškai aiškinti asmens situacijas ir priešindamasi pozityvistinio mokslo konvencijoms – reikšmių redukavimui, tiesinei priežasties-padarinio logikai, įsitikinimui procesų nuspėjamumu²⁵. Tokia logika dažnai taikoma lietuvių

21 Michael Cole, *op. cit.*, p. 117–118.

22 Hazel Rose Markus, Maryam G. Hamedani, *op. cit.*, p. 4.

23 Лев Выготский, *Психология*, Москва: ЭКСМО-Пресс, 2000, p. 343, 406.

24 Walter Benjamin, „Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit“, *Gesammelte Schriften*, Bd. 1, Teil 2, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1974, p. 440.

25 Jerome Bruner, *Acts of Meaning*, p. 13.

kultūrinei atminčiai svarbiems XX a. lūžiams analizuoti – pavyzdžiui, aptariant rašytojų kairėjimo procesus, jų maištingas laikysenas tarpukario Lietuvoje vien kaip politinių ir ekonominių įvykių padarinių, tačiau neatsižvelgiant į tai, kokiose sociokultūrinėse situacijose, konkrečiose terpėse ryškėjo šie maištingi pasirinkimai, su kokiomis intencinėmis būklėmis (įsitikinimais, emocijomis, moraliniais apsisprendimais) jie buvo susiję, kaip patys asmenys interpretavo savo patirtis ir veiksmus. Tuomet lietuvių rašytojų mąstysena ne aiškinama, o redukuojama – žvelgiant iš dabartinės perspektyvos, ji apibūdinama kaip „inteligentiškas naivumas“, „nesupratimas“, „aklas pasitikėjimas“, „garbinimas“; jų refleksija laikoma neadekvačia, o elgesys – determinuotas politinių–ekonominių procesų (istoriko Mindaugo Tamošaičio „didžiojo apakimo“ koncepcija²⁶). Taip atsiveria neįveikiami plyšiai tarp politinės istorijos, kultūros reikšmių (tų pačių rašytojų kūrybos, ne vienu atveju tapusios klasika) ir asmeninės patirties pasakojimų, ir tampa neįmanoma integraliai suvokti praeities pasaulio, jo *conditio humana*, vertinti jo palikimą su adekvačiu kritikos ir empatijos santykiu, atrasti tinkamą vietą jo žmogiškosioms reikšmėms dabarties mentaliteto lauke.

Šiame straipsnyje siekiama suvokti, kokiose nišose kultūriškai brendo XX a. 3 ir 4 dešimtmečių sandūros lietuvių intelektualusis literatūrinis jaunimas, kaip jis ieškojo savo vietos sociumo sistemoje, kokius alternatyvius intencinius pasaulius susikūrė ir kodėl iš jų iškilo lietuvių istorinės atminties dramai itin svarbios, o kartu kontroversiškos rašytojų laikysenos. „Šatrijos“ ir „Trečio fronto“ sambūrių svarba tarpukario kultūros raidai neabejotina: tai buvo pagrindiniai, gausiausi, tarpusavyje opoziciški to meto literatūrinio jaunimo branduoliai, per kuriuos į viešąjį Lietuvos gyvenimą įžengė itin reikšmingos XX a. asmenybės, kuriuose formavosi jų individualiojo „aš“ pozicijos kultūros erdvėje. Tuo pačiu metu jie būrėsi gretimose, tačiau idėjiškai skirtingose akademinėse erdvėse – Teologijos-filosofijos ir Humanitarinių mokslų fakultetuose. Šie sambūriai priklausė ir platesniems tinklams, katalikiškosios ir kairiosios lietuvių kultūros terpėms su savomis tradicijomis, institucijomis, idėjomis, santykiais, atmosferomis. Su kanonine kultūros sfera juos siejo autoritetingi globėjai, simbolinės figūros – Vincas Mykolaitis-Putinas, Stasys Šalkauskis, Juozas Eretas, Vincas Krėvė. Iš šių sambūrių aplinkos – ir per jų priešpriešą – 4-ame dešimtmetyje

26 Mindaugas Tamošaitis, *Didysis apakimas. Lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ajame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2010, p. 20, 29–41, 47, 184 ir kitur.

toliau formavosi opozicinės lietuvių kultūros programos (neokatalikiškoji ir marksistinė), jų intelektualiniai lyderiai (Juozas Keliuotis ir Kostas Korsakas), literatūrinio stiliaus kryptys (neoromantinis modernizmas, kairysis avangardas, naujas realizmo etapas). Taigi jie teikė svarbius orientyrus jaunosios literatūrinės kartos, jau išugdytos nepriklausomos Lietuvos metais, asmenybių raidai – tai buvo tarsi jų kultūrinės iniciacijos terpės. Paradoksalu, bet kaip tik iš jų iškilo dvi problemiškausias kolektyvinei atminčiai figūros, simboliškai įkūnijančios 1940–1941 m. įvykius: Salomėja Nėris ir Juozas Ambrazevičius-Brazaitis. Tad yra daugybė motyvų detaliau aiškintis šių terpių specifiką, jų kultūrinę atmosferą, žmogiškuosius santykius, bendravimo aplinkas ir praktikas, juos lyginti. Šios konkrečios analizės potekstėje numanomas klausimas – tai radikaliojo Nėries apsisprendimo 1931 m. pereiti iš katalikiškos „Šatrijos“ į kairiojo „Trečio fronto“ gretas aiškinimasis, bandant nuodugniau suprasti tokio istoriškai lemtingo veiksmo situaciją ir užklausti įprastinius biografinius vertinimus (meilės dramos, kairiųjų bičiulių įtaka, socialinis jautrumas ir kartu politinis nesusivokimas, vadinamasis „naivumas“²⁷). Ką tuo metu psichokultūriniai atžvilgiai reiškė pakeisti vieną aplinką kita, kokia atmosfera jas supo, kuo jos traukė, kuo skyrėsi?

Kaip tik todėl straipsnyje susitelksiu į 3–4 dešimtmečių sandūros situaciją, nors 1926 m. pradėjusi veikti „Šatrija“ ir tuo pat metu ėmęs kristalizuotis būsimo žurnalo *Trečias frontas* ratas funkcionavo, išlaikė kultūrinius ir asmeninius ryšius kur kas ilgiau. Vis dėlto abiejų sambūrių veiklos cezūra gana aiški ir artima – tai 1931 m. pabaiga – 1932 m. (*Trečio fronto* žurnalo uždraudimas ir kolektyvo susiskaldymas, Putino atsistatydinimas iš „Šatrijos“ globėjų). Nuo 1937 m. „Šatrija“ – tai jau kitos, antrosios sambūrio bangos, vėlesnės „žemininkų“ kartos draugija. Pagrindinį tyrimo objektą sudaro atsiminimų apie „Šatriją“ ir „Trečią frontą“ tekstai, suvokiami ne tiek kaip neabejotinų faktų liudijimai (kai kur juos veikė ne tik subjektyvūs veiksniai, bet ir ideologinės sovietmečio aplinkybės), kiek kaip asmeninių reikšmių, svarbiausių kultūrinei psichologijai, šaltiniai. Apsiriboti memuarine medžiaga ir beveik palikti nuošalėje kitą galimą egodokumentiką (ypač laiškus) šiame straipsnyje tenka vien dėl medžiagos gausos; kita vertus, kaip tik atsiminimuose nuosekliausiai siekiama apibūdinti supusią aplinką ir žmogiškųjų santykių atmosferą. Iš „Šatrijos“ narių daugiausia remiamasi Juozo Keliuočio, Petronėlės Orintaitės, Juozo Grušo, Antano Vaičiuliaičio,

27 Viktoras Alekna, *Salomėja*, Vilnius: Dienovidis, 1996, p. 192–208.

Jono Griniaus, Juozo Paukštelio, Alinos Petrauskaitės–Skrupskelienės, iš „Trečio fronto“ rato – Kazio Borutos, Antano Venclovos, Kosto Korsako, Bronio Railos, Juliaus Būtėno, Michalinos Navikaitės–Meškauskienės atsiminimais. Svarbūs tiesiogiai sambūriams nepriklaususių, bet jiems artimų asmenybių memuarai – Jono Aisčio, Viktoro Katiliaus, Halinos Nastopkaitės–Korsakienės, Pulgio Andriušio tekstai, taip pat įvairių asmenų atsiminimai apie Salomėją Nėrį, Vincą Mykolaitį–Putiną, Kazį Borutą. Atramas analizei teikė istoriografiniai, literatūrologiniai ir biografiniai Dalios Jakaitės, Leono Gudaičio, Viktoro Aleknos, Broniaus Vaškelių, Mindaugo Tamošaičio, Kęstučio Raškausko darbai.

Sambūrių analizėje išskiriami keli kultūrinės psichologijos prieigai būdingi aspektai – tai asmeninių autoritetų vaidmuo (tradicijos, normų, galios ir asmeninio pavyzdžio šaltiniai), vieta institucinėje aplinkoje (kuriamos nišos kanoniškumo/alternatyvumo laipsnis), kolektyviniam bendravimui būdingos erdvės ir praktikos, privačių žmoniškųjų ryšių ypatybės. Tai anaiptol neapima visų reikšmingų aspektų šių sambūrių intenciniams pasauliams suprasti (pavyzdžiui, nuošalėje tenka palikti jų literatūrinių tekstų simbolines reikšmes), bet lyginant padeda kiek aiškiau identifikuoti jų psichokultūrinę specifiką.

Asmeniniai autoritetai

„Šatrijos“ draugijos atveju asmeninio autoriteto centras labai aiškus – tai Vincas Mykolaitis–Putinas. Sambūris pradeda rinktis labiausiai dėl šio poeto iniciatyvos jo mažame bute Kaune prie Lietuvos universiteto A. Mickevičiaus g. arba paties universiteto auditorijose dar 1924 m., pradėjus eiti Putino redaguojamam žurnalui *Židinys*, telkiant jo jaunuosius bendradarbius studentus, juos literatūriškai ugdant. Vienas Putino siekių – sukurti liberalesnę alternatyvą konservatyviai Teologijos–filosofijos fakulteto bei apskritai lietuvių katalikiškosios kultūros linijai. Putinas yra draugijos pavadinimo, turinčio šventumo, senosios lietuvių tradicijos, bet kartu raganystės, slapto ritualo semantiką, autorius²⁸. Šio autoriteto poveikį kaip asmeniškai reikšmingiausią atsiminimuose mini daugelis draugijos narių. Grušas, iš Teisių fakulteto persikėlęs į Teologijos–filosofijos fakultetą būtent dėl Putino estetikos paskaitų, rašo: „Profesorius savo paskaitose skelbė

28 Alina Skrupskelienė, „Studentų ateitininkų meno draugija *Šatrija*“, *Aidai*, 1981, Nr. 5, p. 304.

tokius dalykus, kurie man atrodė esminiai ir būtini. [...] Mykolaitis–Putinas buvo mano mokytojas giliausia to žodžio prasme; rašytojo ir žmogaus pavyzdys. Dar mokinyš būdamas, mokiausi atmintinai jo eilėraščius²⁹. Vaičiulaitis pabrėžia jo tekstų reikšmę vidiniam pasauliui, išliekančią nuo jaunystės laikų:

pati jo lyrika savo dvasia buvo artima mano dūšiai, gal savausia iš visų kitų tada. [...] Ką besakysi, gražus buvo „Rūpintojėlis“; bet anais laikais man širdin įstrigo „Romansas“ – ir jo nuotaikos lig šiol neišnyko. [...] Kai užaina toks jausmas, dar ir dabar kai kada kartoju sau „Romanso“ posmus, nors viso eilėraščio gal ir neįveikčiau.³⁰

Keliuotis taip pat akcentuoja itin asmenišką psichologinį ryšį su Putino eilėraščiais („Vincas Mykolaitis–Putinas moksleiviams ateitininkams tada buvo beveik pati poezija. [...] Putinas virpino intymius mūsų jaunystės išgyvenimus“), o apie pirmą jo išgirstą paskaitą rašo kaip apie euforišką patyrimą:

mums, studentams, jo paskaita labai patiko ir turinio, ir formos atžvilgiais. Čia iškeltas subjektyvizmas mums žadėjo kūrybos laisvės teisėtumą ir nesąmoningai mums siūlė vaduotis iš A. Jakšto–Dambrausko jau kelias dešimtis metų skelbiamo objektyvizmo ir dogmatizmo. O paskaitos forma buvo pakili, beveik poetiška. Mes jam nuoširdžiai ir triukšmingai paplojome.³¹

Net ir atsižvelgiant į kritiškus nusiteikimus Putino atžvilgiu (ypač Keliuočiui, kaip monografijoje akcentuoja Jakaitė, jo lyderystė atrodė pernelyg pasyvi³²), šio poeto kaip svarbiausio autoriteto vaidmuo yra neabejotinas, pripažįstamas pačios bendrijos per įsamenintą – vidinio kūrybos artumo, žavėjimosi, pagarbos – santykį.

Tačiau Putino laikysena „Šatrijos“ draugijos susitikimuose, nedideliame jaunų žmonių rate (anot Jakaitės, pirmuosiuose susitikimuose dalyvavo 9, o 1926 m.

29 „Kūryba yra savęs atidavimas. Interviu su Juozu Grušu apie jo gyvenimą ir kūrybą“; in: *Neramios šviesos pasauliai: Knyga apie dramaturgą Juozą Grušą*, parengė A. Samulionis, Vilnius: Vaga, 1976, p. 21.

30 Antanas Vaičiulaitis, *Knygos ir žmonės*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 142.

31 Juozas Keliuotis, in: *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį–Putiną*, sud. D. Mitaitė, Vilnius: Vaga, 1992, p. 286–287.

32 Dalia Jakaitė, „Šatrijos“ draugija lietuvių literatūros istorijoje, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 26–27.

draugiją įsteigė 15 narių³³; jiems buvo nuo 21 iki 25 metų³⁴), atsimenama ne kaip dominuojanti, o kaip itin santūri, paliekanti kuo daugiau laisvos erdvės jaunimo raiškai. Jo pasisakymams buvęs įprastas lakoniškumas, nuosaikumas, ypač per aštrokas intelektualinio pobūdžio diskusijas, tarkim, tarp konservatyvaus to-misto Jono Griniaus ir neokatalikiško modernisto Keliuočio:

Šeiminkas, toks kuklulis ir mažakalbis, mūsų nevaržė. Ir pokalbiuose savo nuomonę įterpdavo labai santūriai. Daugiau klausydavosi kitų, jaunų studentų samprotavimus nuoširdžiai vertindamas; [...] jis būdavo mums artimesnis, neoficialus, paprastas [...]. Ir studentai jautėsi laisvesni, nesivaržė, buvo kalbesni [...].³⁵

Kartu – tai itin dosnus patronas, suteikiantis aukštesnio socialinio lygmens aplinką jaunų literatų bendravimui. Paukštelis atsimena: „Taip pat gausiai vaišindavo jis mus visokiais skanėstais ir kava. Mano apskaičiavimu, kiekvienas toks pobūvis galėdavo jam kainuoti maždaug apie porą šimtų litų. Ne be reikalo vadinome jį ‚mūsų mecenatu‘.“³⁶ Autoriaus minima suma galbūt yra subjektyviai perdėta, tačiau svarbus pats įsimintas įspūdis – Putino vaišės kukliai gyvenusiems studentams kėlė prabangos pojūtį. Kaip ypatingi momentai atsimenami naujų Putino kūrinių skaitymai iš rankraščių, intymios poetinės bendrystės su autoritetu atmosfera: „Įspūdingai išliko atmintyje vakaras, kai Putinas pats skaitė dar iš rankraščio savo ‚Žiedas ir Moteris‘“; „pamenu, kaip susikaupę klausydavomės jį skaitant mums savo eilėraščius“; „Putinas dažnai kalbėdavo apie tylos poeziją“³⁷. Anot Keliuočio, jis buvo „labai gerbiamas ir mylimas daugiausia kaip poetas, o ne kaip mokslininkas“³⁸. Taigi „Šatrija“ randasi kaip artimas, net intymus poetinio, literatūrinio, vidiniam gyvenimui svarbaus, ir tik paskui – viešojo intelektualinio autoriteto ratas; tai dideliu poetui *emociškai solidari* bendruomenė. Tas solidarumas nekinta, išlaikomas ne tik sovietinėje Lietuvoje rašytuose, bet ir katalikiškų pažiūrų išeivių Vaičiulaičio, Orintaitės ar Skrupskelienės

33 *Ibid.*, p. 58.

34 Alina Skrupskelienė, *op. cit.*, p. 302.

35 Petronėlė Orintaitė, *Ką laumės lėmė*, Chicago: Chicagos Lietuvių Literatūros Draugijos leidykla, 1965, p. 29; Alina Skrupskelienė, *op. cit.*, p. 304.

36 Juozas Paukštelis, *Dažnai atsimenu juos*, Vilnius: Vaga, 1979, p. 246–247.

37 Petronėlė Orintaitė, *op. cit.*, p. 31; Juozas Paukštelis, *op. cit.*, p. 247; Juozas Keliuotis, *Mano autobiografija*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006, p. 87.

38 Juozas Keliuotis, *Mano autobiografija*, p. 76.

paskelbtuose atsiminimų tekstuose – netgi po Putino stalinizmo laikais padarytų kompromisų pabrėžiama, kad jis vis tiek liko ištikimas sau ir savo menui. Vaičiulaitis 1967 m. tvirtina absoliučią kanoninę jo reikšmę: „Vincio Mykolaičio-Putino kūryba jau yra įėjusi į istorinį lietuvių tautos palikimą, yra mūsų žemės garbė ir pasididžiavimas.“³⁹

Kiti „Šatrijos“ autoritetai, profesoriai, lankydavęsi ir susitikimuose pas Putiną, ir – „lyg norėdami pavaduoti mūsų mecenatą“⁴⁰ – kviesdavę į savo namus, šio rato atsiminimuose yra mažesnės reikšmės, vienaip ar kitaip neprilygstantys. Tai filosofas, ateitininkų federacijos vadovas Stasys Šalkauskis ir germanistas, pavasarininkų organizacijos vadovas Juozas Eretas. Šalkauskis išskyla kaip aukštų moralinių principų ir grynojo intelekto žmogus, statantis įspūdingą „filosofinį rūmą prote“; tačiau kūrybingam jaunimui hierarchiškai atokus: „Kurie gi arčiau su juo susidūrė ar studento suole, ar pačiam gyvenime, be to žavėjimosi, jautė jam ir meilę. Buvo tai ypatinga meilė: ne kokia liepsnojanti, ne pulte puolanti, bet atoki, tyli ir žodžiu nepasakyta [...].“⁴¹ Keliuotis, aukštai vertinęs Šalkauskio filosofiją ir taurų elgesį, greitai su juo asmeniškai išsiskiria:

Man ėmė atrodyti, jog jis nori intelektualizuoti ir racionalizuoti visas gyvenimo sritis, neišskiriant nė estetikos pasaulio, nei sporto, nei politikos, nei ekonomikos, nei žmogaus visų pojūčių. [...] Ir aš pradėjau maištauti prieš tokį intelektualizmą [...].⁴²

Tuo tarpu Eretas atsimenamas kaip ambivalentiška, traukos ir atmetimo reakcijas kėlusi figūra. Daugelio pabrėžiamas šio profesoriaus retorinis įtaigumas, komunikabilumas ir erotinis žavesys, bet ne intelektualinis autoritetingumas: „tamsūs, vešlūs alpiečio plaukai, sportiškas kūnas, aštrus akių žvilgsnis, patetiška ir pagaunanti iškalba, erudityvumas... J. Eretas savo idealistine patetika bei žvalumu keldavo įsimylėjimo afektus mokinukėse [...].“⁴³ Tačiau išorinio efekto nepapildydavęs rimtas intelektualinis turinys: „dažnai stigdavo laiko savo pasikaitoms paruošti – ir šį nepasiruošimą pakeisdavo retorika, patosas ir aktorinė

39 Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, p. 141.

40 Juozas Paukštelis, *op. cit.*, p. 248.

41 Antanas Vaičiulaitis, *op. cit.*, p. 298.

42 Juozas Keliuotis, *Mano autobiografija*, p. 75.

43 Viktoras Katilius, *Židiniai ir žmonės*, Vilnius: Vaga, 1997, p. 147.

vaidyba.⁴⁴ Kita vertus, jaunimui jis kėlė simpatiją dėl savo elgsenos ir aprangos stiliaus iššūkių katalikiškam konservatizmui: „prof. J. Eretas sportiškai rengiasi, bėginėja ‚be kelnių‘ [t. y. su šortais – M.K.] jaunimo kongresuose, vaikėžišku laikymusi teršia profesorių luomą – o Jėzau! o Jėzau! – net futbolą lošia drauge su jaunimu, šoka drauge su jaunimu!“⁴⁵ Tam tikras Ereto konkuravimas su Putino autoritetu, nesivaržymas per paskaitas, pobūviuose ir privačiai jį kritikuoti suvokiamas kaip nesimpatiškas bruožas (nors tai girdėdamas Putinas niekada neduodavęs jokie atkirčio, „tylėjo ir kentėjo“⁴⁶). Ižūli šveicaro Ereto replika, pobūvyje mesta Putinui po 1926 m. seimo rinkimų („Jūsų tauta kvaila, kad balsavo už socialistus!“) Keliuočio prisimenama kaip patirtas asmeninis įžeidimas: „aš, dar studentas, visas virpėjau iš pasipiktinimo ir įniršio.“⁴⁷ Taigi kitų autoritetų akivaizdoje tik išryškėja, kad šioje terpėje būta intensyviausio psichokultūrinio santykio su Putino asmenybe.

„Trečio fronto“ aplinkoje autoriteto pozicijos klausimas atrodo kur kas komplikuočiau. Centrinis, sutelkiantis sambūrį vyresnės kartos autoritetas čia neiškilo. Kairiuosius universiteto literatus globojo Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas Krėvė, dėstęs rusų ir lenkų literatūras. Anot Venclavos ir Korsako, jis buvo „įdomiausias profesorius“, „taip priešiška nusiteikęs valdžios atžvilgiu, kad rėmė viską, kas buvo prieš ją nukreipta“⁴⁸. Tačiau tiesiogiai sambūrio dalyvių susitikimuose ir diskusijose Krėvė nedalyvavo, buvo oficialus universiteto asmuo, paskendęs begalėje pareigų. Kitas būsimuosius trečiafrontininkus traukęs maištingas laisvamaniškas, romanų literatūros profesorius Vladas Dubas (anot Venclavos, „iš karto daugelį mūsų sužavėjo“, „vienas iš tų, kurie labai žymiai formavo mano skonį“⁴⁹) pasaulėžiūros atžvilgiu buvo liberalas ir kratėsi socializmo. Pirmaisiais studijų metais Boruta ir Venclava turėjo vilčių, kad politinio revoliucingumo praeitį prisimins ir kairuolišką literatūrinį maištą palaikys keturvėjininkas Kazys Binkis (1918–1919 m. iš tiesų veikęs socialistų stovykloje), tačiau šis jaunųjų eserizmą jau tik su pajuoka pravardžiavo „ešerizmu“ ir laikėsi

44 Juozas Keliuotis, *Mano autobiografija*, p. 77.

45 Viktoras Katilius, *op. cit.*, p. 156.

46 Juozas Keliuotis, in: *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną*, p. 287.

47 *Ibid.*, p. 288.

48 Antanas Venclava, *Jaunystės atradimas*, Vilnius: Vaga, 1966, p. 22; Vladas Žukas, *Kostas Korsakas. Prisiminimai*, Vilnius: Ogamas, 2005, p. 84.

49 Antanas Venclava, *op. cit.*, p. 24–25.

vien neprilygstamo bohemos vedlio vaidmens⁵⁰. Iš eseriškai nusiteikusių aušrininkų aplinkos kilusiems jaunuoliams – Borutai, Navikaitei, Kaziui Jakubėnui – vyresnysis politinis autoritetas buvo Lietuvos eserų ideologas, idealistinės dvasios kairysis Vladas Karosa, tačiau tuo pat metu trečiafrontininkų sambūrio marksistams Korsakui ar Valiui Drazdauskui jis buvo tiesiog idėjinis priešas. Tad vertybes įkūnijančio, bendravimo toną sambūriui duodančio aukštesniojo lėmėjo ir globėjo pozicija taip ir liko laisva.

Be abejo, autoritetas galėjo iškilti iš paties „Trečio fronto“ autorių gretų. Dėl tokios pozicijos sambūryje vyko gana įtemptos intelektualinės ir psichologinės varžybos. Tačiau susiklostė padėtis, kai du ryškiausi galimi lyderiai, literatūriniai autoritetai ir drauge idėjiniai konkurentai Boruta ir Korsakas beveik visą aktyviausios sambūrio veiklos laiką buvo fiziškai nuo jo atskirti: pirmasis – politinis emigrantas Rygoje ir Vienoje, antrasis – kalinys Šiaulių sunkiųjų darbų kalėjime. Tad su bendrija abu daugiausia palaikė ryšius laiškais, kuriuose atmetinėjo vienas kito nuostatas (ypač aštrios jų diskusijos buvo dėl vadinamojo „berno kulto“ ir proletarinės ideologijos⁵¹). Korsaką „Trečio fronto“ nariai pirmą kartą gyvai pamatė paleistą iš kalėjimo tik 1931 m. rudenį, jau rengdami paskutinį, cenzūros sustabdytą žurnalo 6/7 numerį. Jauno kritiko išvaizda visiškai neatitiko laukto autoritetingo įvaizdžio: „Nustebome, vietoje profesoriškos išvaizdos barzdoto vyro, kokį vaizdavomės, pamatę vidutinio ūgio, liesą, pablyškusį vaikiną su akiniais, karštai mosikuojantį rankomis, nervingą, impulsyvų [...]“.⁵² Kaip tik tada iš kolektyvo pasitraukė ankstyvojo „Trečio fronto“ etapo idėjinis lyderis Boruta (dėl daugumos posūkio į prosovietinį marksizmą), tačiau įsijungusio į bendriją Korsako atžvilgiu iškilo nauja įtampa. Prieš jo kaip galimo autoriteto vaidmenį stėjo savų lyderio ambicijų turėjęs Drazdauskas, Paryžiuje studijavęs LKP narys, labiausiai prisidėjęs prie „Trečio fronto“ radikalėjimo marksizmo kryptimi ir ryšių su komunistiniu pagrindžiu⁵³. Jų konfliktą su humoru atsimena Julius Būtėnas:

50 Kęstutis Raškauskas, *Revoliucinės kultūros eksperimentas Lietuvoje (1927–1935 m.)*: Doktoro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Klaipėdos universitetas, 2014, p. 102; Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 38.

51 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 220; Bronius Vaškelis, „Trečio fronto keliai ir klystkeliai“, *Metmenys*, Nr. 44, 1982, p. 72–74.

52 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 242.

53 Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 177–179, 205–206.

V. Drazdauskas [...] pradėjo niekinti Korsaką, niekinti jo kritiką. [...] Aš du kartus buvau juodu sutaikęs, suvedęs, bet neilgam; praeina kiek laiko, vėl V. Drazdauskas viešai kavinėse niekina Korsako literatūrinę liniją. [...] pagaliau net terminą sukūrė – „radžviliena“, taip vadino Korsako literatūrinės koncepcijas.⁵⁴

Taigi nesant nusistovėjusios asmeninio autoriteto pozicijos, „Trečio fronto“ branduolyje dėl jos nuolat vyko konkurencija, ir kaip tik todėl realų sambūrio veiklos ir žurnalo vairą rankose laikė Venclova. Anot Railos,

ne dėl to, kad formaliai jis buvo redaktoriumi, bet kad jis buvo iš mūsų visų geriausias biurokratas, kruopščiausias korektūrų taisytojas, tvarkingiausias laiškų rašytojas ir šiaip patvarus juodadarbis. Kaip teoretikas, ideologas ir marksistas jis tada buvo dar gana silpnas, bukokas, itin lėtų ir sunkių smegenų, greičiausiai pavargdavo ideologinėse diskusijose.⁵⁵

Taigi trečiafrontininkų bendrijos atmosferą žymėjo idėjiškai stimuliuojantis, bet kartu konfliktais pavirstantis kelių asmenybių konkuravimas dėl pagrindinio autoriteto pozicijos, gilėjantis ideologinis skilimas, šio neaiškumo keliami psichologinė įtampa, kurią lygino realaus autoriteto neturėjusio Venclovos moderavimas, stabilus organizacinis darbas. Kairiųjų sambūris pasirodo decentralizuotas, įvairus, bet tuo pat metu negalintis sutapti su tokia būseną, suvokiantis ją kaip nepatenkinamą, laikiną, ir įtemptai ieškantis vieno centro – ypač todėl, kad juda vis gilesnės politinės opozicijos kryptimi, nuo 1931 m. pradžios yra sekamas Lietuvos saugumo ir patiria LKP spaudimą apskritai pereiti į pogrindį⁵⁶. Regis, taip ir nerasto asmeninio autoriteto, palaikančio narių solidarumą sudėtingomis aplinkybėmis, nišą sambūryje vis labiau atstojo ideologinio kulto objektai – pirmiausia intensyviai skaitomi Georgijaus Plechanovo, paskui – Vladimiro Lenino raštai.

54 Julius Būtėnas, „Kokį Kostą Korsaką aš pažinojau“, in: *Literatūra ir kalba*, t. 22, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 29.

55 Bronys Raila, *Kodėl antraip?*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 143.

56 Mindaugas Tamošaitis, *op. cit.*, p. 49–57; Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 179, 228–240.

Vieta institucinėje aplinkoje

Užsimezgusi 1924–aisiais nuo neformalių susitikimų pas Putiną, „Šatrijos“ draugija oficialiai įsisteigė 1926 m. lapkritį remdamasi labai solidžių politinių ir visuomeninių institucijų pagrindu. Tai buvo Ateitininkų federacija, didžiausia tarp jaunimo organizacijų, ir jai artimiausia krikščionių demokratų partija, didžiausia opozicinė partija seime, kartu su tautininkais rengianti netrukus įvyksiantį valstybės perversmą. „Šatrijos“ autoritetai buvo valstybės kultūrinio elito asmenys, turėję asmeninių ryšių su politine ir finansine jos viršūne (pvz., Eretas – su Vailokaičių šeima), o kai kurie jaunieji sambūrio nariai – Grinius, Keliuotis – kurį laiką darė sėkmingą karjerą ateitininkų ir krikdemų struktūrose (buvo leidinių redaktoriai, kongresų organizatoriai). „Šatrija“ buvo oficialiai įforminta kaip viena Ateitininkų federacijos struktūros grandžių, kaip jos klubas: tai literatūrinė–meninė ateitininkų draugija su detaliu statutu, pirmininku ir prezidiumu, garbės ir vyresniaisiais nariais, antspaudu, nario stojamuoju garbės pasižadėjimu ir uniforminėmis kepuraitėmis. Taigi oficiali katalikiškoji politinė ir akademinė struktūra, jos instituciniai rėmai ir simboliniai ženklai buvo sambūrio priimti.

Kita vertus, jo viduje šie dalykai suvokti kaip anuometiniam universiteto korporacijų gyvenimui būdinga išorė, privaloma reprezentacija, ir nesureikšminti it svarbi tapatybės dalis. Anot Jakaitės, pirmininko vaidmuo ar įsiregistravimas dažniausiai likdavo formalus, o iš esmės „Šatrija“, kaip ir atsiradimo metu, toliau liko kūrybingų studentų draugystės ir neoficialaus literatūrinio bendravimo terpė⁵⁷. Joje būta sąmoningo nusiteikimo prieš oficialių korporacijų, organizacijų veiklos formas, vengimo su jomis tapatintis, pasaulėžiūrinio liberalumo:

Veikėm laisvai, vengdami šalto oficialumo. Nerašėm ir netvirtinom savo susirinkimų protokolų su darbotvarkėm, susirinkimo pirmininko rinkimais ir kitu mums anuo metu atrodžiusiu balastu. [...] Nebuvo siuntinėta jokių kvietimų į susirinkimus, ir aš niekada nemačiau jokių skelbimų ar pranešimų apie tai studentiškuose biuleteniuose. Painformuodavom vienas kitą, susitikdami paskaitose ar paskambinę telefonais. [...] Iš naujai stojančių nieko nereikalavom, tik literatūros ar kurios kitos meno šakos pamėgimo. [...] Bijojom rutinos, nes atrodė, kad tai slopina kūrybinį polėkį.⁵⁸

57 Dalia Jakaitė, *op. cit.*, p. 62–68.

58 Alina Skrupskelienė, *op. cit.*, p. 301.

Taigi svarbiausia jungtis – alternatyvus, išlaisvinantis kūrybingų žmonių bendravimas, bičiuliška ir neformali niša institucinių rėmų viduje. Tačiau išlaikyti tokią oficialumo ir neformalios atmosferos pusiausvyrą pavyko tik kurį laiką. Per keletą metų „Šatrijos“ terpė gravitavo link vis didesnio nesutapimo su savo katalikiška institucine aplinka ir jos normomis. 1929 m. šios bendrijos autoritetas Putinas iš Teologijos-filosofijos fakulteto perėjo į sekuliarų Humanitarinių mokslų fakultetą, 1932 m. pasitraukė iš *Židinio* vyriausiojo redaktoriaus ir „Šatrijos“ globėjo pareigų – taigi sambūrio veiklos metu vyko laipsniškas, nors viešai dangstytas jo nukunigėjimo procesas, kurio metu jis patyrė stiprų bažnytinės hierarchijos spaudimą atsisakyti „revoliucinio žygio“⁵⁹. 1935 m. po įslaptintų civilinių vedybų su šatrijiete Emilija Kvedaraite jis buvo ekskomunikuotas. 1931 m. Keliuotis išleido žurnalą *Naujoji Romuva* po asmeninio konflikto su krikdemų ir ateitininkų viršūnėmis („aktyviausi katalikų veikėjai stojo griežtai prieš tokio žurnalo išleidimą“⁶⁰), bet užsitikrinęs iš valdžios juos išstūmusių tautininkų (įskaitant prezidentą Antaną Smetoną) ir įvairių pažiūrų inteligentijos paramą. 1927 m. užsimezgė skandalu pavirtęs ir katalikiškojo fakulteto vadovybės pasmerktas Nėries ir Ereto meilės ryšys (anot Katiliaus, prieš abu imtasi „aslo teismo“⁶¹), 1928 m. Putino redaguotas *Židinys* paskelbė provokatyvų poetės eilėraščių „Be bažnyčios“, o 1931 m. ji pareiškė pereinanti į kairįjį „Trečią frontą“. Visa tai vyko tada, kai sambūriui pagrindą teikusios katalikiškos struktūros patyrė politinį sunkmetį ir joms labiausiai reikėjo savųjų solidarumo (krikdemai atsидūrė opozicijoje Smetonos autoritariniam režimui, o Ateitininkų federacija 1930 m. valdžios buvo apskritai uždrausta mokyklose). Taigi „Šatrijos“ terpėje vykusios kūrybinės laisvės ir kitokio sambūvio paieškos iš priimtų rėmų galiausiai išsprūdo, pavirtusios eile asmeninių maištų prieš savąją institucinę aplinką. Galiausiai tokie ribų laužymai – po įvairių institucinių svyravimų ir neviešo psichologinio spaudimo būdų – buvo įvertinti labai priešišškai. Po visų skandalingų lūžių, ypač iš globėjo pareigų pasitraukus Putinui, „Šatrija“ nuo 1932-ųjų penketą metų buvo apmirusi (iki naujosios žemininkų kartos atėjimo apie 1937 m.). Tad sambūris, priėmęs oficialias, stabilias ir gana griežtas institucines formas, pavirto individualistinį maištą prieš jas generavusia,

59 Mykolas Vaitkus, „Poetas Prince Charming“; in: *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną*, p. 165–166.

60 Juozas Keliuotis, *Mano autobiografija*, p. 138.

61 Viktoras Katilius, *op. cit.*, p. 157.

nenuspėjama niša ir įgijo ambivalentišką atgarsį, lyg atitinkantį jo pavadinimo simbolinę dviprasmybę.

Be abejo, „Trečias frontas“ instituciniu požiūriu buvo visiškai kitoks. Jo terpė buvo politiškai antisistemine, o tos terpės realijų dalis – tai konspiracija, policijos ir saugumo persekiojimas, kratos, areštai, teismai, kalėjimai, pilietinių teisių atėmimas, priverstinė emigracija, pagaliau – vienam iš šio rato jaunuolių įvykdyta mirties bausmė. Neoficialioje jaunų literatų kompanijoje, Humanitarinių mokslų fakulteto aplinkoje sambūris kūrėsi ilgai ir be aiškios institucinės atramos. Nuo pirmųjų Borutos ir Venclovos iniciatyvų 1926 m. pavasarį ir vasarą išleisti radikalų literatūrinį žurnalą, kuris įkūnytų „bernišką manifestą“ ir su skandalingomis gastrolėmis pervažiuotų Lietuvą, iki žurnalo ir kartu grupės įsteigimo 1929 m. gruodį šio rato sudėtis ir jo dalyvių asmeninės situacijos nuolat keitėsi (šalinimai iš studijų, atleidimai iš darbo, įkalinimai, emigracija). Besiformuojančiame sambūryje telkėsi išties įvairių kairiųjų pažiūrų asmenybės, susijusios su skirtingomis partinėmis struktūromis – su eserais maksimalistais (Boruta, Jakubėnas, Vytautas Montvila), socialdemokratais (Pranas Ancevičius), liaudininkais (Jonas Šimkus, Pranas Morkūnas), komjaunuoliais ir komunistais (Raila, Drazdauskas, Korsakas), besilaikiusios griežčiau neapibrėžiamo kairumo (Venclova, Cvirka)⁶². Anot Railos, „dėl pasaulėžiūros tai mes visi jautėmės daugiau ar mažiau laisvamaniai ir kairieji. Kai kurie šiaip jau liberalai, idėjiniai socialistai, o kai kurie jau ‚marksistai‘“⁶³. Aiškios sambūrio vietos politinėje sistemoje apibrėžti negalėjęs net ir jo pirminio etapo lyderis Boruta: „ties ‚Trečio fronto‘ pirmuoju slenkščiu tvyrojo kaip tik šita, ne sykį sutelkti jau mėginta, ‚tautinė‘ visų pirma ‚garbingo nepartinio radikalizmo‘ idėja, tik kas iš to praktiškai išeis, iš toli jis [Boruta – M.K.] negalėjo įžiūrėti, įspėti.“⁶⁴

Daugelio šių literatų jaunystės biografijos buvo susijusios su aušrininkais (t. y. Lietuvos socialistinės moksleivijos organizacija „Aušrinė“), ateitininkų konkurentais, kurie dažniausiai veikė kaip pagrindinės socialistų revoliucionierių (eserų) partijos legalus įrankis⁶⁵. Tačiau „Trečias frontas“ susikūrė kaip tik šių struktūrų krizės metu. Ypač ją sukėlė nepavykęs eserų maksimalistų Aleksandro Vosylius, Martyno Gudelio, Andriaus Bulotos, Vytauto Montvilos ir Michalinos

62 Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 41–94.

63 Bronys Raila, *op. cit.*, p. 135.

64 *Ibid.*, p. 112.

65 Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 24.

Navikaitės rengtas 1929 m. gegužės 6 d. pasikėsinimas prieš ministrą pirmininką Augustiną Voldemarą prie Valstybės teatro. Universiteto studentas Vosylis buvo sušaudytas, Gudeliui ir Bulotai pavyko emigruoti, tačiau kiti eserai, masiškai suimti ir įkalinti, parašė malonės prašymus prezidentui ir tokiu būdu susikompromitavo radikaliajo jaunimo aktyse. Trečiafrontininkams artima Navikaitė, neprašiusi malonės ir aštuoneriems metams likusi kalėti, pasipiktino buvusiais bičiuliais, ėmė gilintis į Friedricho Engelso, Plechanovo, Lenino raštus ir 1930 m. kameroje apsisprendė tapti bolševike⁶⁶. „Trečio fronto“ iniciatoriui Borutai eserų ir aušrininkų merdėjimas taip pat reiškė asmeninę krizę: sunkią ir skurdžią emigraciją, „pabaldūno“ gyvenimą Rygoje ir Vienoje, konfliktus su pasyvia eserų vadovybe užsienyje, o galiausiai buvusios jo mylimosios Michalinos idėjinę išdavystę. Taigi trečiafrontininkai būrėsi ne vien antisisteminėje, bet dar ir represijų išardytoje, krizinę būklę ir vidines abejones išgyvenusioje terpėje, be tvirtesnės institucinės atramos ir ateities garantijų.

Labiausiai jiems teko kliautis įvairialypiu bičiulišku tinklu, jį telkti ir pasitelkti savo veiklos programoms. Raškausko teigimu, pats „Trečio fronto“ „užsiangažavimų pamatas – bičiulių ir draugų kompanijos susiformavimas“⁶⁷. Iš pradžių tuo savųjų tinklu buvo labai pasitikima: „norėjom greit būti ‚trečiąja generacija‘ mūsų literatūroje [...] labai ryžtingi, labai pažangūs ir moderniški lietuviški bernai. Vadinasi, mes...“⁶⁸ Vienas iš Borutos planuotų sambūrio veiklos būdų buvo patiems sukurti „profesinę rašytojų sąjungą“ ar „Rašytojų kooperatyvą“, kuris visiems materialiai padėtų dirbti“; Venclovą jis tikinęs – „pradėsime darbą, ir kapitalai patys ateis“; „rašytojui reikia būt kairiam, bet ir nepriklausomam nuo partijų“⁶⁹. Tą pasitikėjimą savomis, jaunų „Rašytojų Aktyvistų Kolektyvo“ galimybėmis puikiai išreiškė žurnalo pavadinimas. Pasiūlytas Jono Šimkaus, jis buvo su džiaugsmu priimtas dėl karingumo ir ryšio su kairiųjų leidinių antraščių tradicija⁷⁰. Tačiau paskelbus bendrą frontą, jau patį grupės manifestą „Mes pasiryžom“ teko daug syk perrašyti: „Daug kartų buvo rašomas, taisomas ir vėl rašomas pirmojo numerio vedamasis, kuriame reikėjo išdėstyti mūsų *credo*.“⁷¹ Konsolidacijos ir įsitvirtinimo

66 Michalina Meškauskienė, *Žvelgiu į tolius*, Vilnius: Vaga, 1969, p. 596–607.

67 Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 314.

68 Bronys Raila, *op. cit.*, p. 135.

69 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 65, 162, 221.

70 Leonas Gudaitis, *Permainų vėjai*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 231–233.

71 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 183.

sambūryje buvo siekiama, tačiau jo bendrumo pagrindus ir vertybinius orientyrus formuluoti sekėsi sunkiai, jie neatrodė savaime aiškūs. Tad daugumos narių apsisprendimas bare „Pale-ale“ vykusiuose susitikimuose pradėti nuosekliai bendradarbiauti su LKP, savo spaudoje nuolat puolusia ir juodinusia „Trečią frontą“ dėl jo ideologinio ir klasinio neaiškumo, sambūriui reiškė išėitį iš ilgo kybojimo itin neapibrėžtoje ir negarantuotoje institucinėje padėtyje. Tuo metu „Trečio fronto“ radikalumas kėlė vis didesnių politinės ir teisinės atsakomybės klausimų, ypač po skandalingo 1931 m. 5-ojo žurnalo numerio (su proletarinės literatūros deklaracijomis, Nėries pareiškimu ir padėka už stambią anoniminę finansinę paramą), į kurį ir oficiali spauda, ir Valstybės saugumo departamentas sureagavo kaip į sankcijų reikalaujantį ribų pažeidimą. Sambūrio narius ėmė stebėti septyni saugumo agentai, o žurnalo 6/7 numerio sustabdymas cenzoriaus sprendimu „beveik neabejotinai buvo susiję[s] su saugumo tarnybų rekomendacija“⁷². Dalies sambūrio narių sprendimą tokioje situacijoje priimti išorinį institucinį diktatą liudijo slapti susitikimai su LKP atstovais Aleksandu Guzevičiumi ir Kaziu Preikšu, mėginimas įstoti į Tarptautinį revoliucinių rašytojų susivienijimą MORP, Drazdausko ir Railos inicijuotas „apsišvarinimas“ nuo komunistinės spaudos nurodytų narių, partijos „patarimų“ dėl 6/7 žurnalo turinio priėmimas (finansinės paramos iš LKP gavimas iki šiol lieka konkrečiai neįrodytas, abejotinas)⁷³. Kartu visa tai reiškė, kad žlunga idėja susikurti kultūrinę nišą savo pačių, kairiųjų rašytojų bendrijos, pajėgomis. Posūkis į komunizmą „Trečiam frontui“ teikė institucinę identifikaciją grėsmės akivaizdoje, mažino atsakomybės įtampą ir riziką dėl savo vidinio nestabilumo, bet privertė susinaikinti kaip autonomiškam, savo jėgomis pasitikinčiam, savo formų ieškančiam sambūriui. Kitaip tariant – leido pagaliau instituciškai apsisibrėžti, bet kartu vertė „apsišvarinant“ represuoti save.

Bendravimo erdvės ir praktikos

Pagrindinė „Šatrijos“ susitikimų erdvė, kaip jau minėta, buvo Putino butas paprastame mediniame Mickevičiaus gatvės 28 name, tačiau literatūriniu požiūriu

72 Leonas Gudaitis, „Trečio fronto agonija“, in: *Noriu klysti*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011, p. 62; Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 209.

73 Leonas Gudaitis, *op. cit.*, p. 52–71; Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 205.

simbolinėje vietoje: „Iš tikrųjų tai buvo du maži kambarėliai, be virtuvės, nedideliame mediniame name Mickevičiaus gatvėje, šalia kito mažyčio namelio, taip pat medinio, kuriame, kaip buvo pasakojama, kitados gyvenęs poetas Adomas Mickevičius.“⁷⁴ Gana kukli, bet kompaktiška ir jauki erdvė, užpildyta salonui būdingų artefaktų: „Pirmajame kambary, nedideliame salionėly, vis dėlto sutilpo pianinas, sofa, mažas staliukas, kelios kėdės. Antras kambarys buvo skirtas profesoriaus darbui ir jo bibliotekai“; „salionėlis su pianinu, sienose lietuvių dailininkų originalūs paveikslai (Galdiko, Šimonio ir kt.).“⁷⁵ Susirinkimuose būdavo muzikuojama – pianinu skambinami romantiniai klasikai Beethovenas, Griegas, Chopinas, o Emilija Kvedaraitė, tuo metu siekusi profesionalios dainininkės karjeros, atlikdavo aranžuotas lietuvių liaudies dainas; prieš pobūvį kartais būdavo ir parepetuojama. Bendraujant nuskambėdavo ir prancūzų kalba⁷⁶. Šventiška, studentų akimis – net prabangiai, atrodydavo iš anksto suruoštas, Putino specialiai užsakytas vaišių stalas: „Vidury didžiulė spurgų vaza, kitoj tešlainiai, pyragaičiai. Čia vėl bananai, apelsinai, riešutai. Iš virtuvės sklido pupelių kavos kvapas“; „valgius ir skanėstus jam gamino šalia esančioje Rakauskaitės valgykloje, arbatą, kavą taip pat iš ten atsinešdavo. Kai nueidavome, visi skanumynai jau būdavo sudėti į lėkštes ir gražiai uždengti baltomis servetėlėmis.“⁷⁷ Anot Orintaitės, „susirinkimai būdavo jaukūs“, ir vos po metų nuo ratelio susitelkimo, 1925-ųjų rudenį, jo nariai jau buvo gerai susidraugavę, o jai, pirmakursei, teko gerokai pasistengti įeiti į tą glaudų draugišką ratą; „linksmos [...] studentės drąsiai jautėsi savo profesoriaus bute“⁷⁸. Taigi ir artefaktai, ir praktikos, ir tam tikri socialinės prabangos elementai, ir išsilaisvinimas nuo įprastinių konvencijų uždarame rate liudija „Šatrijai“ būdingą saloninės kultūros atmosferą. Išties tai „salionėlis“ – nedidelė sala aplinkoje, kurioje dominuoja kitokie socialiniai ir instituciniai kodai.

Ši nekonvencionalios bendrystės atmosfera reikšdavosi per „Šatrijos“ keliones – kitą sambūriui būdingą praktiką. Jakaitės monografijoje pateikiamos žinios apie 9 didesnes draugijos keliones, išskylas ar gegužines gamtoje, vykusias

74 Alina Skrupskelienė, *op. cit.*, p. 302.

75 *Ibid.*, p. 302; Petronėlė Orintaitė, *op. cit.*, p. 29.

76 Alina Skrupskelienė, *op. cit.*, p. 305.

77 Juozas Paukštelis, *op. cit.*, p. 244; Ona Gaigalaitė-Beleckienė, in: *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną*, p. 232.

78 Petronėlė Orintaitė, *op. cit.*, p. 29.

per visą jos veiklos laiką⁷⁹. Tarp aplankytų vietų minima Palanga, Kražiai, Bijotai, Pažaislis, Baripolis, Birštonas, Prienai, Karmėlava, Rumšiškės, Gegužinės kaimas prie Šventosios, Naujoji Vilnia ir kitos Vilniaus apylinkės, Trakai. Jau pirmoji kelionė 1925 m. birželį po „Šatrijos“ branduolio susitelkimo prisimenama kaip jaunatviškos laisvės nuotykis: Nėris, Grinius, Paukštelis, Jadvyga Laurinavičiūtė ir dar keletas traukiniu važiavo iki Kretingos, tada pėsti ėjo į Palangą, susikūrė laužą prie jūros, prie jo per visą naktį dainavo ir drauge nakvojo⁸⁰. 1926 m. birželį Putinas, Nėris, Kvedaraitė, Laurinavičiūtė, Vilčinskaitė, Grušas, Paukštelis ir keli kiti žygiavo iš Pryšmančių į Kražius, Putinas Kražiuose jiems laikė mišias, po to visi užlipo į Medžiokalnį („čia dainavo, Salomėją sodino ant skruzdėlyno ir išrinko skruzdžių karaliene“), tada Kražių klebono duotu vežimu nuvažiavo į Bijotus⁸¹. Juose Paukštelis atsimena emocingą epizodą: Nėris „tekina pasileido prie Baublio. Nubėgusi net skruostą priglaudė [...] – Senasis Baublys, Baublelis... kad aš būčiau tiek mačiusi, kiek tu per tūkstančius metų!“⁸² Prie Baublio įvyko improvizuoti skaitymai (savo kūrybą skaitė Putinas, Nėris, Paukštelis deklamavo Maironį, Kvedaraitė dainavo), tada miške prie Bijotų draugija susikūrė laužą, per naktį dainavo, paryčiais (kartu su kunigu Putinu!) visi sugulė aplink blėstantį laužą ratu galvomis į laužavietę.⁸³ Tad kelionė pasirodo kaip psichologiškai išlaisvinanti, leidžianti konvencijas peržengti, tačiau kartu ir sublimuojanti tą laisvę į kūrybinius impulsus paratopija (atsiminimuose fiksuojami tose kelionėse gimę eilėraščiai, kultūriniai įspūdžiai). Kelionei būdingas artimas, žaismingas santykis su tradicijos topografija, o kartu įdomu tai, kad svarbios yra Sarbievijaus, Mickevičiaus, Maironio, Dionizo Poškos atminties vietos, taigi – aukštoji, taip pat ir bajoriškoji, literatūros tradicija. Atsiminimuose ir apie „Šatrijos“ keliones, ir apie saloninius pobūvius bohemai įprasti dionisiškieji elementai neminimi („užsigerdavo gira“⁸⁴), nors situacijos aiškiai turi eroso ir socialinių ribų transgresijos atspalvį. Tačiau šiuos pradus leidžia suderinti pagrindinis bendravimo tonas – meniška žaismė.

79 Dalia Jakaitė, *op. cit.*, p. 92–96.

80 Viktoras Alekna, *Salomėjos Nėries gyvenimo ir kūrybos metraštis*, kn. 1, Vilnius: Vaga, 1995, p. 114.

81 *Ibid.*, p. 164.

82 Juozas Paukštelis, *op. cit.*, p. 176.

83 Viktoras Alekna, *Salomėjos Nėries gyvenimo ir kūrybos metraštis*, p. 165.

84 *Ibid.*, p. 213.

„Trečio fronto“ susitikimų privačios erdvės daugiausia buvo kuklūs nuomojami studentiški kambariai Žaliakalnyje. Bene svarbiausią vaidmenį atliko Venclovos „kambariukas“ Prūsų gatvės 8 name pas bohemietį Henriką Blažą („jis su žmona gyveno antrame aukšte, dviejuose kambariuose, o trečią išnuomojo man“), kuriame buvo nutarta dėl žurnalo pavadinimo ir svarstomas pirmųjų numerių turinys (kartu jame gyveno ir Raila, nors Venclovai nepatiko „perdėtas jo polinkis į bohemią“⁸⁵). Tai buvo ir žurnale nurodytas redakcijos adresas. Būdingos interjero detalės: „persivežiau savo menką mantą – geležinę lovą ir spintelę su knygomis, o rašomąją mašinėlę, kurią buvau įsigijęs, nešė persinešiau į naują butą.“⁸⁶ Įprastas šios terpės reiškinys – gyvenimas studentiškos draugų bendrijoje, komunose. Viena tokių buvo Trumpojoje gatvėje, namo palėpėje:

mes gyvenome studentiška komuna Žaliakalnio pašlaitėje, už Meno mokyklos, Trumpojoje gatvėj. Pro langus buvo matyti Nemuno ir Neries santaka. Be to gražaus vaizdo, nieko gero nebuvo mūsų komunoje. Jei ne Onos [Kazanskaitės-Borutienės – M.K.] nuolatinis rūpestis, vargu ar ilgai mes ten būtume išgyvenę.⁸⁷

Kita komunos pobūdžio erdvė buvo socialiai itin margas „Žiburėlio“ bendrabutis „aplūžusiuose dideliuose mediniuose namuose“⁸⁸ Ukmergės g. 53, kurio kambariuose išsitekdavo po du, tris ar net keturis gyventojus. Pulgio Andriušio teigimu, jame „radom įdomią jaunimo bendruomenę: universiteto studentus, meno mokyklos lankytojus, institutų, mokytojų seminarijos klausytojus, net zootechnikus ir matininkus. Čia buvo atstovaujamos visos mūzos ir visi Vulkano amatai“; apšiurusioje valgykloje ir kieme „nuolatos vyko liežuvių varžybos, balalaikų koncertai, pasaulėžiūrinės kautynės, rytmečiais skambėjo įtartino padorumo dainos, būsimųjų aktorių deklamacijos.“⁸⁹ Ribinę, bohemišką „Žiburėlio“ bendrabučio atmosferą liudijančių epizodų atsiminimuose itin gausu. Tik vienas iš pavyzdžių: „Pulgis iš savo tėviškės Rytų Aukštaičiuose atsiveždavęs kažkokių šaknų, jas valgydavęs ir paskui kliedėdavęs. Tų šaknų

85 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 158, 216.

86 *Ibid.*, p. 251.

87 Kazys Boruta, *Gyvenimas drauge su draugu*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 40.

88 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 146.

89 Pulgis Andriušis, *Septinton įleidus*, Kaunas: Spindulys, 1992, p. 59.

pamėginę ir kiti – matydavę kylančius ir drimbančius kalnus, baltus drambliaus, visokias baidykles“⁹⁰.

Taigi būdinga „Trečio fronto“ terpės ypatybė – bohema su dionisiška, ekspresyvia, socialiai maištinga, bravūriška, o kartu marginalia gyvensena. Be abejo, joje būta ir stilingos dendiškos žaismės, ir donžuaniško žavesio ingredientų. 1931–ųjų vasarą, apsigyvenę dar nebaigtoje statyti Drazdausko tėvo verslininko viloje Palangoje, Cvirka ir Raila, anot pastarojo atsiminimų, vasarojo labiau kaip *beau monde* dendžiai, negu kairiosios bohemos poetai ar juo labiau proletariato „dvasios vadai“⁹¹. Venclova dėl donžuaniškai gyvensenai reikalingų plačių mostų 1926 m. buvo įklimpęs net į 1000 litų skolą (išties, anot Charles’o Baudelaire’o, tikras dendis pinigais neturi rūpintis – jam pakanka neribotų kredito galimybių)⁹². Cvirka laiškuose iš Paryžiaus teisinosi dėl neįveikiamų šio miesto pagundų: „Daug kame pastebiu Paryžiaus ligos simptomus. Viena tik fain – moterys. [...] Sakau, kiekviena Paryžiaus prostitutė, pasirodžius Laisvės alėjoj, sukeltų savo elegancija ir grožiu furorą!“⁹³ Žymieji Laisvės alėjos restoranai ir kavinės – „Konradas“, „Metropolis“, „Central“ (vad. „Božegraika“), baras „Paleale“ ir kiti buvo stilingos miesto bohemos ir kartu buržuazijos erdvės. Halina Nastopkaitė-Korsakienė, pirmąsyk pakviesta į „Konrado kavinę“ Kosto Korsako, jautėsi joje patekusi tarp „Kauno dvasios aristokratų“⁹⁴. Tačiau greta minimi ir žemojo socialinio sluoksnio „taškai“ – tokie kaip Žaliakalnio vežikų ir batsiuvių smuklės ar visą naktį dirbantis stoties bufetas. Venclovos memuaruose maždaug 1930 m. rudens nuotaikos jo bičiulių bohemiškoje terpėje atsimenamos taip:

Man rodos, alkoholizmas darėsi masinis [...]. Ne be to, kad kartais, jei kuris turėdavo daugiau pinigų, neuž eitume į restoraną ar nenuvažiuotume paryčiu į stoties bufetą (jis, rodos, būdavo atdaras visą naktį). Čia, stotyje, būdavo įdomu stebėti keleivius. Slankiodavo žvalgybos agentai, kažką sekdami, o gal tiesiog girtaudami po įkyrėjusios dienos ir nakties. Pasirodydavo vėlyvos prostitutės, apygirtės, išsidažiusios, ciniškos... Sykį paryčiu stotyje Raila susikirto su Binkiu – iš pradžių žodžiais,

90 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 151.

91 Bronys Raila, *op. cit.*, p. 146–149.

92 Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 58; Charles Baudelaire, *Le Peintre de la vie moderne*, Paris: éd. du Sandre, 2009, p. 20.

93 Petras Cvirka, laiškas Juozui Mikėnui, 1931 rudeniu, in: *Raštai*, t. 7, Vilnius: Vaga, 1986, p. 223.

94 Halina Korsakienė, *Veidai ir likimai*, Vilnius: Vaga, 1982, p. 247.

o pagaliau, kadangi Binkis vikriai atmušinėjo žodinius puolimus, Raila perėjo prie veiksmų... Tą įvykį ir šiandien prisimenu su nesmagumu ir gėda.⁹⁵

Literatūriniai bei pasaulėžiūriniai skirtumai šioje aplinkoje darėsi nesvarbūs: bohemiškos elgsenos tradiciją trečiafrontininkai perėmė iš pažįstamų keturvėjininkų, ypač Binkio, o jų rato ekstremaliausių nuotykių iniciatorius buvo visai kitų, liberalių, o vėliau dešiniųjų pažiūrų žurnalistas Henrikas Blazas, laikraščio *Studentas* redaktorius, kurio bute Prūsų gatvėje nuomojosi kambarį Raila ir Venclova. Anot pastarojo, „gyventi čia buvo vienas vargas“ – net naktį Blazas su įvairiomis kompanijomis tol baladodavosi prie jų kambario durų, kol įtraukdavo į eilinę ekscesais pasibaigdavusią girtuoklystę⁹⁶. Korsakas laiške iš kalėjimo buvo paskelbęs griežtą ultimatumą dėl Blazo, dėščiusio priešingas marksizmui pažiūras, teksto publikavimo pirmajame žurnalo numeryje (Kamilius slapyvardžiu) ir dėl jo, „degeneruojančio miesčionio“, įtakos, žlugdančios trečiafrontininkų tapatybę („Ir dabar dalykas priklauso nuo jūsų: ką pasirinkt – mane ar Blazą“⁹⁷). Vos išėjęs iš kalėjimo Korsakas rašė Venclovai apie sambūrio bohemiškos gyvenenos problemą kaip savo rimtumu prilygstančią cenzūros persekiojimui:

Su „Frontu“ klapato bus. Ne tik cenzūrą reiks koku nors keliu įveikti, bet ir savojo kolektyvo disciplinos reikalu ką nors padaryti. Tas girtavimas Metropoliuose ir stotyse mus visus baisiai kompromituoja, ir aš jau ne iš vieno girdėjau dėl to karčių pastabų. [...] mūsų kolektyvas neturi tapti pijanicų šaika.⁹⁸

Taigi bohemišką chaosą sambūrio krizės išvakarėse vienas svarbiausių jo lyderių suvokia kaip pavojingą būklę, reikalaujančią vidinio moralinio disciplinavimo.

„Trečio fronto“ psichokultūrinės atmosferos neįmanoma aptarti be dar vienos ypatingos aplinkos, lėmusius to rato žmonių santykius – kalėjimo. Anot Katiliaus skaičiavimo, prieškaryje kalėjo 38 proc. žurnalo autorių, tarp jų pagrindiniai lyderiai: Boruta, Korsakas, Drazdauskas, Jakubėnas, Montvila, Petras Čiurlys, keturi iš jų – dar iki leidinio pasirodymo 1930 m.; taip pat kalintos sambūriui artimos

95 Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 218–219.

96 *Ibid.*, p. 158, 216.

97 Kostas Korsakas, laiškas Jonui Šimkui, 1930 02 23, in: *Literatūra ir kalba*, t. 22, p. 187; Bronius Vaškelis, *op. cit.*, p. 73.

98 Kostas Korsakas, laiškas Antanui Venclovai, 1931 09 16, in: *Literatūra ir kalba*, t. 22, p. 291.

Kazanskaitė-Borutienė ir Navikaitė-Meškauskienė⁹⁹. Boruta, pirmąkart pamatęs savo naująją Eglę pro grotuotą Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo langą, kai žmona kitoje Mickevičiaus gatvės pusėje išėmė ją iš vežimėlio, liudija:

Prakeikiau tada visas valdžias pasaulyje su visais jų kalėjimais, teismais ir įstatymais. Visos jos ne žmogaus, bet beširdžio galvijo – budelio padaras. [...] Ir prakeiki visą santvarką, kuri su kalėjimais tvarkosi.¹⁰⁰

Navikaitė, būdama 21-erių metų universiteto studentė, buvo nuteista net 16 metų sunkiųjų darbų kalėjimo (tik pritaikius amnestiją jai liko 8 metai), kalėdama kasė durpes ir kratė mėšlą, ne kartą bausta karceriu, iki mėlynumo mušta rimbu, persirgo šiltine, išgyveno devynių dienų kalinių bado akciją ir riaušes. Per kameros grotas atsisveikino su savo draugu Vosyliumi, pamačiusi jį paskutinę dieną prieš sušaudymą. Navikaitės politinę radikalizaciją lydėjo ir ribinės patirties paskatinta artima draugystė su kalinčiomis įvairių tautų komunistėmis, paprastomis proletarėmis, kurios iš pradžių jai, inteligentiškai eserei, atrodžiusios visiškai svetimos. Apsivilkusios ilgus naktinius marškinius, kameroje šokdavusios fokstrotą, ant viršutinių narų pusbalsiu skaitydavusios Mickevičiaus kūrinis ir nuoširdžiai dalindavusios įspūdžiais¹⁰¹. Regis, ypatingiausias ryšys užsimezgė su komuniste Beti Chavesaite:

Be žodžių viena kitai ištiesėm ir paspaudėm rankas, o akys rimtai viena kitą tyrinėjo. – O tu iš tikro vyriška ir graži, – visai rimtai sako Beti. – Tai tu graži ir vyriška, – nenuleisdama nuo jos akių, atsakau aš. Abi susijuokėm, apsikabinom ir aš ją palydėjau iki pat jų kameros durų. Kažko gera, šilta pasidarė. Taip būna kur nors keliaujant. [...] Gal tai ir buvo ta meilė ar draugystė iš pirmo žvilgsnio.¹⁰²

Toks intymus artumas, bendrystė išgyvenama visų pirma kaip atsvara prievartai, psichologiniam gniuždymui ir grindžia politines programas: tarp kameros draugių Navikaitė pasuko į komunizmą, siekdama „galutinai sucementuoti savo

99 Viktoras Katilius, *op. cit.*, p. 244; Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 93.

100 Kazys Boruta, *op. cit.*, p. 106.

101 Michalina Meškauskienė, *op. cit.*, p. 460, 572.

102 *Ibid.*, p. 520.

vidaus būseną¹⁰³. Paleista į laisvę ji nebe padavė rankos aplankyti atėjusiam Borutai – naujieji principai ir ryšiai stipresni už seną draugystę („Kazys nuleido ranką, apsisuko ir išėjo“¹⁰⁴). Dvidešimtmetis Korsakas, didžiumą laiko buvęs vienutėje kur kas geresnėmis sąlygomis ir galėjęs atsidėti studijoms bei rašymui, apie Šiaulių kalėjimo patirtį irgi rašo kaip apie asmeninę brandą: „Atėjau į jį vaikas, išeisiu vyras.“¹⁰⁵ Taigi kalėjimo erdvė trečiafrontininkų aplinkos žmonių apibūdinama kaip „aš“ tapatumą konsolidavusi, pastūmėjusi įveikti vidinius neaiškumus, ir padėjusi apsispręsti, kad jų asmeninis kelias veda į tikslą, nesusijusį su esama sistema.

Privačių žmogiškųjų ryšių ypatybės

Bendravimo tonas „Šatrijos“ aplinkoje kone sutartinai atsimenamas kaip jaukus, palankus ir atvirai emocijų raiškiai, ir tylai, ir specifinei nuotaikai, turėjęs psichologiškai niuansuoto pobūdžio: „Šatrija buvo tas laukas, kur buvo galima brandinti naujas idėjas, kitokias nuotaikas, buvo tokia jauki ir draugiška užuovėja [...]“¹⁰⁶. Asmeninio elgesio spektras apima skirtingas spalvas – „ekspresyvos energijos ir aktoriškos drąsos“ (Vilčinskaitė), griežtumo ir „pasibaisėtino rimtumo“ (Grinius, Grušas), originalaus aštrumo (Ignas Malinauskas), nuosaikumo ir nepajudinamos pusiausvyros (Ambrasevičius), „gruboko humoro“ (Paukštelis), stebėjimo ir tylos (Nėris)¹⁰⁷. Tačiau dažnai kartojasi elgsenos drovumo akcentai – tokią tonaciją kūręs ir pats Putinas, „nuostabiai drovus: pakakdavo merginai į jį stačiai akimis pasižiūrėti – jis tuoj užrausdavo“¹⁰⁸. To išankstinio drovumo buvo ir jaunimo santykiuose su autoritetais: Paukštelis aprašo, kaip prieš eidamas į svečius pas Vaižgantą ilgai mindžikavęs ant Aleksoto tilto, labai atsargiai pabarbenęs į buto duris – bet jam vis tiek pasirodę, kad per garsiai: „Nusigandau: per smarkiai pabeldžiau, jis ką nors dirba. Norėjau dumti laukan.“¹⁰⁹ Ypatingo jautrumo, emocinio trapumo būklė minima šatrijiečių atsiminimuose apie Nėrį. Anot Griniaus,

103 *Ibid.*, p. 604.

104 Michalina Meškauskienė, *Ateities viltys*, Vilnius: Vaga, 1978, p. 77.

105 Kostas Korsakas, laiškas Jonui Šimkui, 1929 12 29, in: *Literatūra ir kalba*, t. 22, p. 168.

106 Alina Skrupskelienė, *op. cit.*, p. 308.

107 Petronėlė Orintaitė, *op. cit.*, p. 30–31.

108 *Ibid.*, p. 31.

109 Juozas Paukštelis, *op. cit.*, p. 146.

tą nepaprastą Salomėjos jautrumą, čia greitai nudžiungant bei susižavint, čia dar greičiau užsigauyant, nuliūstant ir susimąstant, liudija visi poetės draugai ir pažįstami. Dėl to jų ne vienas S. Nėrį vadina mimoza. Retas kuris jų nebūtų matęs poetės verkiančios įvairiose gyvenimo aplinkybėse.¹¹⁰

Galima manyti, kad sambūris su savo salonine atmosfera kaip tik ir padėdavo išsilaisvinti, įveikti daugelio jo narių privačiai bei viešumoje jaustus aukštus savikontrolės slenksčius. Turbūt todėl jis ir pavadinamas „užuovejė“:

Nors „Šatrijos“ intelektualinėse diskusijose, kuriose konkuravo keli jaunieji lyderiai (ypač Grinius ir Keliuotis), pasitaikydavo poleminių aštrumo („buvom negailestingi vieni kitiems“¹¹¹), tačiau „tie mūsų susitikimai niekada nebūdavo per daug triukšmingi, diskusijos niekada neišvirsdavo aštriais ginčiais“¹¹². Regis, prieštaros ištirpdavo bendroje poetinių skaitymų, muzikavimo, improvizavimo, žaismės atmosferoje. Psichologiškai bene kritiškiausias konfliktas pagal atsiminimų medžiagą įvyko ne tarp pagrindinių intelektualinių konkurentų, bet tarp Grušo ir Nėries – gal todėl, kad tuo momentu susikirto sambūriui svarbios intelektualumo ir draugiškos saloninės terpės logikos. Grušas pasakoja:

Išėjus jos pirmam rinkiniui „Anksti rytą“, viename susirinkime man teko jį recenzuoti. Pradžioje paminėjęs, kad tai didelės poetės kūryba, pradėjau griežtai ir net nepagrįstai kritikuoti... Salomėja, sėdėjusi sofoje ir visą laiką tylėjusi, staiga ėmė labai verkti; nesidavė raminama, atsikėlė išeiti ir paprašė mane palydėti. Visu keliu, nuo vieno miesto krašto iki kito, nepasakėme nė žodžio. Prie savo buto durų pasistojo ant suolo, uždėjo rankas man ant pečių, pabučiavo ir nubėgo. Aš supratau: „Atleidžiu tau, niekše!“¹¹³

Konfliktas išsprendžiamas ne žodžiais, bet netikėtai intymiu, kūnišku veiksmu. Intelektualinius argumentus ir ginčą įveikia erosas.

Be abejo, jautriausias „Šatrijos“ privačių žmogiškųjų ryšių aspektas – sambūrio aplinkoje užsimezgę profesorių ir studentų meilės ryšiai. Anot Katiliaus,

110Jonas Grinius, „Salomėja Nėris kryžkelėse“, in: *Veidai ir problemos lietuvių literatūroje*, kn. 2, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1977, p. 233.

111Juozas Grušas, *op. cit.*, p. 22.

112Alina Skrupskelienė, *op. cit.*, p. 304.

113Juozas Grušas, *op. cit.*, p. 22.

tuometiniame universitete tai nebuvo ypatinga išimtis – vienaip ar kitaip juos patyrė Krėvė, Dubas, Šalkauskis, Horstas Engertas, Francas Brenderis, net ir „sunykęs solovjoviškos barzdelės, kiek pravoslaviško tolko“ Levas Karsavinas¹¹⁴. Tačiau viešo atgarsio sulaukė ir kultūros atmintyje įsitvirtino dviejų šatrijiečių porų – Nėries ir Ereto, Kvedaraitės ir Putino – istorijos, abi transgresyvos religinių ir etinių normų požiūriu. Jos ne taip stebina, kai suvokiame šioje nišoje susikūrusią tarpasmeninę salono žaismės, kūrybinio bei emocinio išsilaisvinimo atmosferą, matyt, atitikusią abipusį autoritetų (ypač Putino) ir jaunimo poreikį. Tačiau „Šatrijos“ „užuovėja“ dėl to sulaukė institucinių represijų, psichologinio spaudimo, Nėries ir Ereto atveju – asmeninių pažeminimų. Katilius mini

vieną iš tų nuogo moralinio terorizavimo scenų, kai prof. Eretą, lyg už kokio juodo sinedriono stalo užspaustą, iš visų pusių tarsi smailiais pagaliais apramstyta, smaugstė, mokė, žemino, grasino. Sako, kad ir kryžius, ir kapitalas [...] solidariai išėjo prieš „abu katalikus“, iš kurių vienas buvo saujoje turimas, o antroji – jau tik iš tolo spjau-dalais prieinama.¹¹⁵

Vis dėlto pačių „Šatrijos“ narių atsiminimai apie šias jautrias situacijas išsiskiria taktu, santūrumu, atvirumu ir privatumo balansu, daugiausia – lengva ironija ar atlaidžiu humoru, bet niekur nežeidžia asmenų orumo, jų vertės pojūčio ir, nesuabsoliutindami žmogiškosios kaltės, primena talento psichologijos argumentą. Katalikiškuoju moralistu laikomas Grinius teigia: „Salomėjos nelaimingos meilės epizodas yra svarbus dvejopai. Viena, jis parodo, kokios subjektyvios ir individualios buvo Nėries poeziją įkvepiančios versmės jaunystėje. Antra, jis svarbus ir tuo, kad atskleidžia poetės erotinių jausmų galybę [...]“¹¹⁶ Keliuotis, gana kritiškas Putino charakterio atžvilgiu, apie ekskomunika pasibaigusį jo pasirinkimą rašo: „kunigystė ir celibatas būtų slopinę jo kūrybą, o jų išsižadėjimas ją išlaisvino, vadinasi, jo gerai pasielgta.“¹¹⁷ Bendrijos emocinio solidarumo ir *kitokios* kūrėjo psichologijos principai, pats buvusio intencinio pasaulio ypatin-gumas ginamas net po daugelio metų tiek Vakaruose, tiek ir sovietinėje Lietuvoje rašytuose atsiminimuose.

114 Viktoras Katilius, *op. cit.*, p. 56.

115 *Ibid.*, p. 157.

116 Jonas Grinius, *op. cit.*, p. 240.

117 Juozas Keliuotis, in: *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną*, p. 284.

Trečiafrontininkų privatūs ryšiai išsiskiria tuo, kad šis literatų sambūris kūrėsi kaip itin vyriškas, ir toks buvo iki pat Nėries „pasukimo kairėn“ 1931 m. pavasarį. Nėris apskritai buvo pirmoji ir vienintelė moteris, kurios tekstai publikuoti *Trečio fronto* žurnale, įskaitant net ir vertimų autorius. Toks absoliutus vyriškas dominavimas kūrybos sferoje stebina juolab, kad sambūriui artimos kairiųjų pažiūrų moterys Kazanskaitė, Navikaitė, Ona Šimaitė, Agnė Murzaitė buvo politinės aktyvistės ir įkūnijo tvirtos, užgrūdintos, savarankiškos pogrindinės vaidmenį – netradicinį, neatitinkantį patriarchalinių lyčių santykių. Apie Navikaitę-Meškauskienę Aistis rašo kaip apie tradiciniam vyro mentalitetui grėsmės pojūtį keliančią moterį:

Aš ją atsimenu iš pirmųjų studentavimo metų. Šauni buvo mergina ir net graži buvo. Iš kalėjimo išėjo, nesakyčiau, kad palūžusi, bet sumoterėjusi ir lyg net paties ūgio nustojusi: pilkesnė ir paprastesnė, tačiau ir tada atrodė, kad ji gimusi meitėliams skersti.¹¹⁸

Tai ištis stiprių charakterių, aktyvios asmenybės, ir vis dėlto jos – ne menininkės ar idėjinės lyderės, o politinės-organizacinės veiklos vykdytojos, pagalbininkės kaliniams, komunų buities tvarkytojos ir pan. Iškalbingai savo ir Kazanskaitės, būsimos žmonos, laikysenas apibūdina Boruta:

Mes abu buvome tolimi nuo bet kokių vedybų ir su panieka į tai žiūrėjom, bet mes daug ką tada matėme kreivoje šviesoje. Mes svajojome apie poeto ir revoliucionierės skaisčią meilę, kurios jokia kasdienybė negali suteršti.¹¹⁹

Idealūs vaidmenys – vyras-poetas ir moteris-revoliucionierė – abu yra aktyvūs, ir vis dėlto liudija, kad kūrybinė, intelektualinė saviraiška lieka vyro prerogatyva. Tokį santykį savo donžuaniškų nuotykių metais atskleidžia ir Venclova:

Nuoširdžios draugės kažkaip neatsirado. Pažinčių buvo daug, bet vis kažkokios paviršutiniškos, negilios. Susipažinsi su viena – gražus veidžiukas, žvitrios akys, be pertraukos juokiasi, o pakalbėsi – kvailutė, nieko nesupranta. Kita vėl rimta, skaito

118 Jonas Aistis, „Apie laiką ir žmones“, in: *Raštai*, t. 2, Chicago: Ateities Literatūros Fondas, 1993, p. 230.

119 Kazys Boruta, *op. cit.*, p. 43.

storas knygas, filosofuoja apie gyvenimo prasmę ir tave laiko atsilikėliu, kurį reikia mokyti ir šviesti.¹²⁰

Kūrybinis vyrų ir moterų dialogas ir iš jo kylantis erosas nebuvo šio sambūrio atmosferos ypatybė. Tiesa, Halinos Nastopkaitės ir Kosto Korsako meilės istorija užsimezgė iš bendrų literatūrinių interesų ir intelektualių pokalbių, tačiau už sambūrio ribų, jam jau iširus¹²¹.

Anot Korsakienės, pats trečiafrontininkų bendravimo tonas pabrėžė maskulinistinę jų bendrijos santykių dominantę: „Ir elgsena, ir literatūriniais bandymais mėgdavo pabrėžti savo berniškumą – grubų, nenugludintą, miesčioniškų lipšnių manierų nepridengtą.“¹²² Raila, aprašydamas pirmąjį trečiafrontininkų pokalbį su Nėrimi „Konrado kavinėje“, pripažįsta ir išankstinį jų įtarumą moterų literačių atžvilgiu, ir akivaizdų savo „barbariško“ tono skirtumą nuo „sentimentaliojo ateitininkyno“:

Kur tau – mes jų akyse buvom parijai, bedieviai, komunistai, raupsuotieji, purvinom kojom bernai... [...] O dabar su mumis ieško susitikti, pasikalbėti, gražiai šypsosi, maloniai juokauja švelni, gležnutė mergytė, lyriškiausia ir pati iškilčiausia ateitininkų poetė! Kažkas intriguojančiai nenormalu!....¹²³

Kitokių psichokultūrinių pasaulių susidūrimas apibrėžiamas ne tik kaip vyriškos ir moteriškos, bet dargi kaip berniškos ir mergaitiškos identifikacijų sandūra, drauge siekiant pademonstruoti savo „pranašumą“. „Berniškai“ kompanijos atmosferai buvo būdingi stiprūs bičiuliški ryšiai, nuolatinis dėmesys vieni kitų kūrybai, pažiūroms ir vidiniams grupės santykiams (atsiminimai ir laiškai liudija susitelkimą į vardais vadinamų bičiulių pozicijas ir jų konfiguracijas – svarbu, ką mąsto ir kuria Kazys, Kostas, Antanas, Bronys ar Jonas). Pagaliau – tarpusavio pagalba, rūpinimasis vieni kitų materialia ir sveikatos būkle (ypač kalinčio Korsako, emigravusio Borutos, nors galimybės jiems padėti buvo menkos)¹²⁴. Kita vertus, būdingas ir tono familiarumas, diskusijų kategoriškumas („ką mes

120Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 177.

121Halina Korsakienė, *Namas, kuriame gyvenome*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 9–20.

122Idem, *Veidai ir likimai*, p. 235.

123Bronys Raila, *op. cit.*, p. 136.

124Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 189, 191, 199.

darysim, pvz., su Salomėjos ar Kazio raštais? Ar mes ir juos apšauksim proletariškais? Manau, kad ne. Kritika tada mus tuoj sukruštų. Kazys, jei nepakeis savo ideologijos, bus tipingas kaimo valstietijos ir revoliucinės smulkiaburžuazinės inteligentijos atstovas mūsų literatūroj¹²⁵). Anot Korsakienės, susipažinus su trečiafrontininkų grupe, „šokiravo A. Venclovos, o ypač B. Railos, kuris šiaip gana rafinuotai elgdavosi, pomėgis suskelti ir sūresnį anekdotą, gerokai nepraustaburniškai patauškėti, kartais ir berniška pablevyzgoti“¹²⁶. Atrodo, kad žemoji leksika trečiafrontininkų aplinkoje buvo įprasto bendravimo kodo, o kartu politinės ir kontrakultūrinės laikysenos dalis (Venclova atsimena Borutą Laisvės alėjoje šaukiant: „Š... man Smetona... Nieko nebijau! Kas aš – š... ar gaspadorius lietuviškos žemės?!“¹²⁷). Tačiau drauge akivaizdu, kad šis kalbos stilius buvo kur kas švelnesnis lyginant su tuo koneveikimu, kuriuo trečiafrontininkus „auklėjo“ Maskvos LKP spaudos oficiozai *Balsas* ir *Priekalas*, o ypač – jų redaktorius Zigmangarietis savo publicistikoje ir laiškuose LKP CK sekretoriatui. Čia Korsako stabilieji epitetai – renegatas, provokatorius, prisiplakėlis; Cvirka vadinamas „bohemos prostitute“, „supuvusiu liberalu“, artimu socialfašizmui; Nėris – poetė vieno kunigo glėbyje, gyvenanti „supuvusioj troškioj saloninėj atmosferoj“, o jos eilės „smirda žvalgybinių stiliumi“¹²⁸. Vinco Mickevičiaus-Kapsuko leksika *Priekalo* publicistikoje irgi buvo panaši: „trečiafrontininkų šulai dabar jau atsidurė dvokiančiam fašistų srutine arba socialfašistų mešline“; Korsako straipsniai „be kaukės rodo to renegato fašistinį snukį“¹²⁹.

Tonas, kuriuo pasitinka sovietinė Maskva ir LKP pagrindis, „Trečio fronto“ sambūriui buvo gerai žinomas. Korsakas, 1931 m. *Balse* apkaltintas asmeninių tarnų, prižiūrinių jo naktinį puodą, turėjimu Šiaulių kalėjime, laiške Venclovai skundėsi:

jei tik esi ne jų partijos žmogus, vis vien būsi žulikas, judošius, provokatorius. [...] Bet kai jie pradeda žulikavotis ir kalbėti apie naktinius puodus – žmogus nebežinai, nei ko jie nori, nei ko jie siekia.¹³⁰

125Kostas Korsakas, laiškas Antanui Venclovai, 1931 04 30, in: *Literatūra ir kalba*, t. 22, p. 275.

126Halina Korsakienė, *Veidai ir likimai*, p. 257.

127Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 251.

128Kęstutis Raškauskas, *op. cit.*, p. 265–272.

129*Ibid.*, p. 261.

130Kostas Korsakas, laiškas Antanui Venclovai, 1931 04 08, in: *Literatūra ir kalba*, t. 22, p. 275.

Taigi familiaraus, provokatyvaus „berniško“ tono ir brutalaus asmeninio pažeminimo riba buvo juntama. Trečiafrontininkų skilimas 1931 m. pabaigoje – 1932 m. pradžioje, t. y. jų apsisprendimas tarp bendradarbiavimo su LKP ir atsitolinimo, buvo veikiamas ir šio bendravimo tono skirtumo, juntamos (arba neįjuntamos) ribos, už kurios bravūriškas kalbinių normų laužymas pavirsta asmeninio orumo mindymu. Pagrindiniai sambūrio lyderiai Boruta ir Korsakas rinkosi atsitraukti. Priešingo pasirinkimo pavyzdys – komunistų spaudoje iško-neveikto Cvirkos 1933 m. laiškas *Priekalo* redakcijai:

prašau neatstumti manęs, priimti pagalbos prašančią ranką. Kur man dabar eiti? Į buržuazinę spaudą, į šmeižtų, pamazgų ir niekšybų lizdus, kuriais pats esu susitepęs, – nieks ir daugiau niekuomet į ten manęs jokia kaina neįstums. [...] Didžiai stengsiuos priimti revoliucinės marksistinės kritikos žodį ir pagal jį taikyti savo darbo žingsnius. Jei suklydau, stengsiuos pakilti ir nesuklypti, nors ir kažin kokia našta būčiau apkrautas.¹³¹

Tai jau vadinamasis „rupūžės rijimas“ – stalinistinio teroro metams būdingas viešas susiniekinimas. Jį atlieka nepriklausomos Lietuvos sostinėje kuriantis, populiarėjantis, Paryžiuje studijavęs dvidešimt ketverių metų rašytojas, kuriam fizinės teroro grėsmės nėra. Regis, peržengus savojo pasaulio kultūrinio ir kalbinio stiliaus ribas, griūva ir psichologiniai savivertės saugojimo mechanizmai.

Išvados

Kultūros psichologo Brunerio teigimu, vertybės glūdi žmonių pasirenkamuose gyvenimo būduose, o „tokių sudėtingai sąveikaujančių gyvenimo būdų visuma ir sudaro kultūrą“¹³². XX a. 3 ir 4 dešimtmečių sandūroje jaunoji lietuvių literatūrinės inteligentijos karta kūrė išties skirtingus gyvenimo būdus ir juos atitinkančias aplinkas, iš kurių ryškiausios buvo „Šatrijos“ ir „Trečio fronto“ bendrijos. Šie jaunimo sambūriai leido jų dalyviams lokalizuoti save kultūros ir sociumo sistemoje, o kartu subrandino juos kaip asmenybes, tą sistemą labai stipriai paveikusias ateityje.

131 Petras Cvirka, laiškas *Priekalo* redakcijai, 1933 01 11, in: *Raštai*, t. 7, p. 235–236.

132 Jerome Bruner, *Acts of Meaning*, p. 29.

Galima teigti, kad abiem sambūriams, nepaisant jų pasaulėžiūros ir stiliaus skirtumų, buvo būdinga opozicija vyravusioms socialinėms normoms ir kultūrinėms konvencijoms. Tiek katalikiškas, tiek kairysis sambūris siekė kurti alternatyvius, „galimus“ intencinius pasaulius egzistavusių kanoninių struktūrų atžvilgiu. Abiem atvejais aiškus nepasitenkinimas tomis struktūromis, jų kaip slopinančių ir neadekvačių autentiškai ego raiškai suvokimas. Taigi abu sambūriai aiškiai žengė lietuvių kultūrinės modernizacijos, modernių individų (ir moterų, ir vyrų) tapatybės formų ieškojimo keliu.

Institucinės ir moralinės kontrolės atžvilgiu griežtoje katalikiškoje struktūroje „Šatrijos“ sukurta alternatyva buvo kultūrinio salono niša. Joje susitiko aukštojo meno, intelektualinės veiklos, socialinio komforto ir spontaniškos, intymios emocinės saviraiškos formos. Šioje nišoje buvo siekiama hierarchijos ir laisvės dermės, balanso tarp tradicinių kontrolės formų ir psichologinio, kūrybinio bei erotinio išsilaisvinimo. Tradicinė katalikiška kontrolė, kuri asmens nebepajėgė įtikinti savąja verte, buvo pakeista psichologiškai artimu autoritetu (Putino figūra), neabejojant autoriteto pozicijos svarba, bet kartu ją stipriai, net rizikingai liberalizuojant. Regis, tai atitinka krizės asmenybės nagrinėjusio Kavolio įžvalgą, kad nuosaikus maištingumas reiškiasi tada, kai „didžiosios socialinės struktūros nuvertinamos, tačiau išlieka galimi nuoširdūs socialiniai santykiai ir intymumas dar išlaiko savo „aurą“¹³³. Įdomu, kad iš valstiečių kilusi jaunoji lietuvių inteligentija kaip sau priimtina išeitį intymumui reikštis rinkosi salono formą, savo kilme priklausiusią aristokratinę dvaro tradicijai (su mecenatyste, muzikavimu, išvykomis krašto topografijai pažinti, erotizuota žaisme etc.). Taigi šis, anuomet viešai atmetas, kultūrinės tradicijos rezervas veikė kaip nuosaikios modernizacinės alternatyvos šaltinis.

„Trečio fronto“ telkiamąsi žymėjo kur kas gilesnės krizinės situacijos ženklai: radikalus nusivylimas esama sistema (ypač po 1926 m. autoritarinio perversmo ir nepavykusių bandymų pakeisti režimą, represyvų kairiesiems), savų institucinių struktūrų suirimo ir psichologinio depresyvumo pojūtis. Šią terpę žymėjo daugybė prieštaringų svyravimų: tarp kelių galimų asmeninių autoritetų ir socializmo ideologijų, tarp studentiškų komunų, madingų restoranų ir kalėjimo terpių, tarp marginalios radikalų bohemos ir rafinuoto dendizmo. Ją vienijantis pradas buvo intelektualiai energinga, kontrakultūrinė, agresyvi maskulinistinė laikysena,

¹³³Vytautas Kavolis, *op. cit.*, p. 16.

demonstratyvus pasitikėjimas savo jėgomis ir grupės solidarumu („berniška“ tapatybė). Tačiau vidinė atmosfera buvo kupina neaiškumų ir visiškai individualistinių intensyvumo siekių (dominavimas grupėje, svaiginimasis, donžuanizmas). Vieną iš krizės asmenybės tipų Kavolis kaip tik ir apibūdina kaip valdomą „neaiškumo/intensyvumo mechanizmo“, kai „nuolatinis intensyvių patyrimų poreikis tampa būdu nugalėti vidinį išsisklaidymą“. Tokioms asmenybėms nepavykus susikurti vidinių apribojimų, „juos tenka skolintis iš išorės: iš antgamtinių jėgų, absoliutistinių doktrinų ar prievartinių kolektyvų“¹³⁴. Atrodo, kad tokią išorės kontrolę – de ja, itin kraštutinę – šiam sambūriui kaip tik ir atstojo LKP.

Reikia pripažinti, kad abu modernizaciniai jaunimo sambūriai – tiek salonas, bandęs atgaivinti aristokratiško liberalizmo atmosferą, tiek sąmokslas, siekęs griauti kanoninę kultūros sistemą, – susidūrė su stipriais savos visuomenės ir autoritarinės valdžios represavimo mechanizmais. Jų laipsnis, priklausomai nuo situacijos, svyravo nuo psichologinio spaudimo ar viešo pažeminimo iki sunkiųjų darbų kalėjimo. Tad abiejų sambūrių veikla panašiu metu – nors ir dėl skirtingų aplinkybių – nutrūko (tiesa, tęsėsi toliau kitokiomis formomis). Tiems, kas susidūrė su savų kanoninių struktūrų represijomis, jos didino nusivylimą ir skatino radikalėti, vaizduotėje ir realybėje rinktis priešingas gyvenimas ar visiškai kitokius pasaulius (pvz., tokius, kaip Sovietų Sąjungos). Tačiau kaip tik tada pasirodo, koks reikšmingas yra asmens vidinio pasaulio ir savosios kultūros vertybių (ne vien tik kanoninių) ryšys. Jį reformuodamas, bet išlaikydamas net krizės metu, ego juda tolesnės savirealizacijos keliu. Jį ardydamas, atmesdamas (net ir kalbiniu, stilistiniu požiūriu) pakliūva į nesavarankiškumo ir svetimos kontrolės pavojų.

Gauta 2015 12 07

Priimta 2015 12 16

134 *Ibid.*, p. 21.

Social Atmospheres: The Cultural Psychology of the “Šatrija” and “Trečias frontas” Societies

Summary

Analyses of many controversial episodes in twentieth century Lithuanian literary history increasingly call not only for debates about political and social processes, and about ideological contexts, but for examination of the cultural psychology of that era. Drawing on psychohistorical and emotional history approaches opens up the path to a more integrated understanding of historical situations and motivations. The author of this article undertakes to reconstruct and compare two literary societies – the neo-Catholic “Šatrija” and the leftist “Trečias frontas” (“Third Front”) – and the atmosphere around them during the late 1920s and early 1930s. Following Walter Benjamin, the concept of atmosphere takes into account the quality of sociocultural situations and relates objective historical contexts to subjective psychological states. The interplay between sociocultural environment and individual feelings is also stressed in foundational works of cultural psychology: correlations between them reveal common societal codes (*c.f.* Richard Schweder, Jerome Bruner, Michael Cole, Vytautas Kavolis). The article draws on a number of key elements in cultural psychology – relationship to authority and institutions, spaces and practices integrating the collective, private platonic and erotic relations – to analyze the wealth of memoir material left by members of the groups and individuals close to them. The study makes it possible to more clearly identify the liberal-salon and revolutionary-bohemian atmospheres that were operating among the young Lithuanian intellectuals in the late 1920s and early 1930s and to grasp that members of both groups faced various mechanisms of political and psychological repression. Their relationships with these mechanisms marked the beginning of a period of identity crisis for the members of “Šatrija” and “Trečias frontas” and led some of them to make radical ideological choices during the 1940s.

Keywords: cultural psychology, personality, intentional world, literary society, “Šatrija”, “Trečias frontas”, salon, bohemia, repression, modernization.
